

2005

Norbertijnen en Zielzorg

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries

Follow this and additional works at: https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner

---

Recommended Citation

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries, "Norbertijnen en Zielzorg" (2005). *Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings.* 15.
https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner/15

This Book is brought to you for free and open access by the Center for Norbertine Studies at Digital Commons @ St. Norbert College. It has been accepted for inclusion in Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings. by an authorized administrator of Digital Commons @ St. Norbert College. For more information, please contact sarah.titus@snc.edu.

Norbertijnen en Zielzorg

Norbertijnen en Zielzorg

Deze bundel kwam tot stand naar aanleiding van de vijftiende contactdag van de
Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden
op zaterdag 16 april 2005 in de Abdij van Tongerlo

Redactie: H. Janssens

D/2005/0942/8

Besteladres:
H. Janssens, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode
h.janssens@abdijsaverbode.be

Inleiding

De vijftiende contactdag werd in de Abdij van Tongerlo georganiseerd op vraag van de abdijsamenleving zelf die dit jaar 875 jaar norbertijner leven viert, van generatie op generatie en vooruitkijkend naar de toekomst. ‘Norbertijnen en Zielzorg’ leek een voor de hand liggend thema.

Vooreerst bespreekt J. van Moolenbroek het ontstaan van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen. Reeds kort na de stichting van het afgelegen Prémontré in 1120-1121 vestigde Norbert in 1124 een convent nabij een stad. Volgens de bronnen was hij naar Antwerpen geroepen vanwege een crisis in de stedelijke zielzorg: door het optreden van de volksprediker Tanchelm († 1115) was de stadsbevolking van de kerk vervreemd geraakt.

In een tweede lezing wordt een hoofdactiviteit van de zielzorg door norbertijnen aangesneden. B. Minnen behandelt de komst van de norbertijnen in een aantal parochies in de oude dekenijen Leuven en Zoutleeuw. Dit gebeurde vanuit verschillende abdijen en vangt aan minder dan een eeuw na hun stichting.

Vervolgens wordt een sprong gemaakt naar de periode na de opstand in de Nederlanden. Abt Augustinus Wichmans van Tongerlo droeg in turbulente tijden van voortdurende oorlog en geopolitieke veranderingen bij tot de voortzetting van de zielzorg in de parochies van zijn abdij, eerst zelf als dorpspastoor, later als abt. F. Hoppenbrouwers focust in zijn lezing op de vormgeving van de parochiezielzorg door Wichmans in zijn onuitgegeven werk *Syntagma Pastorale*.

Als laatste spreker bekijkt M. Van Dijck de situatie van de norbertijner pastoors in de achttiende eeuw. Hun taak was niet zo vanzelfsprekend als ze op het eerste gezicht scheen. De reguliere pastoors dienden haast permanent tegenstrijdige belangen te verzoenen van bisschop, abt, wereldlijke overheid en de eigen dorpsgemeenschap. Dit resulteerde soms in conflicten met de parochianen en de kerkelijke en wereldlijke oversten. De spreker gaat concreet in op de regulering van het verenigingsleven in het noordwestelijke deel van het Hageland.

De Werkgroep dankt de verschillende sprekers omdat door hun inspanningen zowel de contactdag als deze tekstbundel mogelijk werden. Dank ook aan de Abdij van Tongerlo voor de geboden gastvrijheid en aan de medebroeders die de rondleiding verzorgden. Ten slotte ook dank aan alle aanwezige deelnemers voor hun interesse.

Een pastoraal offensief in Antwerpen.
Norbertus, de volgelingen van Tanchelm,
en de stichting van het Sint-Michielsklooster in 1124

Jaap van Moolenbroek

Reeds kort na de stichting van het afgelegen Prémontré in 1120-1121 vestigde Norbertus een convent in een kerk onder de rook van een stad. In 1124 droegen de kanunniken van de Sint-Michielskerk, toen nog buiten Antwerpen gelegen, hun kerkgebouw via de bisschop aan Norbertus en zijn broeders over. Zelf verhuisden deze seculiere kanunniken in noordelijke richting naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk, met medeneming van de parochierechten van de stad en haar wijde omgeving die hen toebehoorden. Deze overdracht aan Norbertus hield verband met de populariteit van de ketterij van Tanchelm in de Antwerpse parochie, zo zeggen de bronnen.

Over deze gebeurtenissen wordt al sedert eeuwen naarstig geschreven. Er is geen geschiedenis van Antwerpen, geen levensbeschrijving van Norbertus en vrijwel geen beschouwing over Tanchelm waarin zij niet worden besproken. Toch zijn er diverse redenen om deze episode hier nogmaals aan de orde te stellen. In de laatste decennia is nieuw licht geworpen op de bronnen over de stichting van de Sint-Michielsabdij en over Tanchelm. Deze nieuwe inzichten hebben echter nog niet op alleszins bevredigende wijze hun weg gevonden in de recente literatuur. Bovendien staan de meeste moderne schrijvers over de Antwerpse geschiedenis sceptisch tegenover de voorstelling van de motieven van de betrokkenen zoals die in de bronnen wordt gegeven. In hoeverre is deze twijfel gerechtvaardigd?

Eerst maak ik enkele opmerkingen over de voorhanden bronnen en geef ik het beeld weer van de gebeurtenissen van 1124 volgens de enige bron die geheel en al uit dit jaar zelf stamt. Daarna bespreek ik de scepsis onder historici over dit beeld, hetgeen noodzakelijkerwijs leidt tot een beschouwing over de ontstaanstijd van het Antwerpse kanunnikencollege. Vervolgens komt de invloed van Tanchelm in Antwerpen omstreeks 1124 aan de orde en in aansluiting Norbertus' komst naar Antwerpen. Tot besluit ga ik na in hoeverre de norbertijnen bij hun vestiging in Antwerpen betrokken werden in de parochiedienst aldaar.

Het beeld in de bronnen

Er zijn maar weinig bronnen uit de tijd zelf tot ons gekomen die ons over de toedracht informeren. Wezenlijk gaat het om zes teksten, te weten drie oorkonden, alle drie gedateerd op 1124, en drie verhalende teksten uit premonstratenzer kring, waaronder passages uit de *Vita A* en *Vita B* van Norbertus. Deze laatste drie verhalende teksten werden meer dan twintig jaar later op schrift gesteld tot meerdere glorie van Norbertus; zij zijn historisch slechts beperkt bruikbaar, zoals nog zal blijken.¹ Maar ook de drie genoemde oorkonden, die rotsen in de branding hadden moeten zijn, zijn dat slechts ten dele. Twee van de drie zijn namelijk in de nu voorhanden vorm onecht, zoals E. Van Mingroot in 1972 in een mooie diplomatische studie heeft

---

¹ De verhalende teksten: *Vita Norberti A*, 690-691 (vertaling Grauwen, 58-59); *Vita Norberti B*, 831 (vertaling Grauwen, 128-131); *Continuatio Praemonstratensis*, 449. Over alle zes teksten zie nader Van Moolenbroek, 'Conflict', 108-115.

aangetoond.² Deze twee stukken werden pas een kwarteeuw na 1124 geproduceerd om de originelen te vervangen die toen ontoereikend werden geacht, om redenen die nog aan de orde zullen komen. Zij zijn dus met de nodige omzichtigheid te hanteren. We houden al met al slechts één tekst over die geschreven is in het jaar 1124 zelf, een oorkonde van bisschop Burchard van Kamerijk, tot wiens toen langgerekte bisdom Antwerpen nog juist behoorde. Deze enige authentieke tekst, bewaard gebleven in het archief van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, dient het plechtanker voor verder onderzoek te zijn.

De bisschoppelijke oorkonde bericht het volgende over de kanunniken van Sint-Michiels, die zoals gezegd beschikten over de Antwerpse parochierechten. Omdat deze geestelijken zich terdege realiseerden

dat zij diegenen door wier stoffelijke goederen zij werden onderhouden, met geestelijke goederen dienden te voeden – want hen had het giftig woord van de aartsketter Tanchelm besmet –, ontboden zij broeder Norbertus, een man in onze tijd van een opmerkelijke godsvrucht, en zij schonken hem en zijn broeders, die de regel van de heilige Augustinus onderhouden en diens voorschriften volgen, via onze [= bisschoppelijke] handen genoemde kerk die zij [= de kanunniken] van ons ontvangen hadden,

samen met enig aangrenzend roerend en onroerend goed. De kanunniken, tevoren twaalf in getal, beperkten hun aantal tot acht en verplaatsten zich met acht prebenden en de integrale proosdij naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De overige vier prebenden werden overgedragen aan Norbertus en zijn broeders.

Volgens deze tekst beseften de kanunniken van Sint-Michiels, die verantwoordelijk waren voor de zielzorg in Antwerpen en omgeving, dat de Antwerpse parochianen vatbaar waren gebleken en gebleven voor de ketterse boodschap van Tanchelm (die in 1115 was gestorven). Daarom riepen zij de charismatische Norbertus te hulp en droegen zij hem en zijn broeders hun eigen kerk, die zijzelf ooit van bisschop Burchard hadden ontvangen, met de directe omgeving en met vier prebenden over. Zelf verhuisden zij naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk, de latere kathedraal, die hier voor het eerst in de bronnen wordt genoemd. Volgens deze oorkonde, die waarschijnlijk werd geschreven door een van de verhuisde kanunniken zelf, namelijk *scriptor* Raduardus, werd in 1124 een pastoraal offensief in Antwerpen beoogd, uitgelokt door de ongebroken werfkracht onder de Antwerpse bevolking van de ketterse boodschap van Tanchelm, ook al was deze volksprediker toen reeds negen jaar tevoren overleden.³

Deze voorstelling wordt in de kern bevestigd door de overige vijf genoemde teksten die decennia later werden geschreven; op diverse interessante varianten in deze teksten kom ik terug.

² Van Mingroot, 'De bisschoppelijke stichtingsoorkonde'. Voor deze en andere hierna nog te noemen oorkonden verwijs ik hier naar de cd-rom *Thesaurus Diplomaticus* (databank van bijna 13.000 diplomatische teksten betreffende de Zuidelijke Nederlanden voor 1200). De drie oorkonden uit het jaar 1124 (tussen 4 juni en 25 december) aldaar: D6211 (oorkonde van bisschop Burchard, echt); D3351 (oorkonde van bisschop Burchard, onecht); D3350 (oorkonde van proost Hildolfus, onecht).

³ Over 'scriptor' Raduardus: Van Mingroot, 'De bisschoppelijke stichtingsoorkonde', 51-52. – On-deugdelijk is de voorstelling van de toedracht in 1124 in de recente *Geschiedenis van Brabant* onder redactie van Van Uytven, aldaar 80.

Verdoezeling van feiten?

In de meer recente geschiedschrijving van Antwerpen bestaat de tendens om aan dit beeld weinig geloof te hechten. De primaire bronnen mogen dan wel beweren dat in 1124 de belangen van de zielzorg in Antwerpen in het middelpunt stonden, maar eigenlijk werd Norbertus voor een ander doel naar Antwerpen gehaald. De actie tegen het tanchelmisme was in feite bijzaak of drogreden, zo is de teneur. In deze paragraaf zal ik de argumentatie voor deze zienswijze toelichten en in de volgende zal ik die aanvechten.

Driekwart eeuw geleden schreef Floris Prims in het eerste deel van zijn *Geschiedenis van Antwerpen* (1927) boven het hoofdstuk over de gebeurtenissen van 1124 de woorden: 'Tanchelm, een schijnreden voor de Norbertijnsche stichting'. Ongetwijfeld zeggen de bronnen dat Norbertus vanwege de ketterij van Tanchelm door de kanunniken naar Antwerpen werd geroepen en hun kerk kreeg. Maar in de Antwerpse bronnen horen we in de jaren voor en na 1124 verder niets over de aanhang van Tanchelm en de bekering van deze volgelingen, aldus Prims. Bovendien: de genomen schikkingen (ten aanzien van de twee Antwerpse kerken) zijn niet in verhouding tot de opgegeven reden (de aanhang van Tanchelm). Er was iets anders aan de hand: bisschop Burchard wilde het seculiere kapittel van Sint-Michiels hervormen en stelde Norbertus en de zijnen hiervoor in dienst.⁴

Deze zienswijze werd zeven jaar later breed uitgewerkt door L.J.M. Philippen in een artikel dat invloedrijk is gebleken. Volgens hem is het de vergelijkende methode die de sleutel geeft om de ware toedracht der feiten op het spoor te komen. In deze periode van kerkhervorming vond dikwijls vervanging plaats van seculiere kapittels door reguliere, waarbij de kanunniken werden verplicht tot het volgen van de regel van Augustinus. Onbekwame, nalatige, onwaardige seculiere kanunniken werden vervangen of bij collectieve weerstand naar een andere kerk overgebracht. Dat laatste was zonder enige twijfel ook in Antwerpen in 1124 het geval, aldus Philippen. Daar was hervorming wel zéér urgent, want de kanunniken waren door het ketterse tanchelmisme besmet geraakt, zo las Philippen uit de oorkonden. Trouwens, bisschop Burchard van Kamerijk had al eens eerder een poging gedaan het Antwerpse kapittel te hervormen; bij die gelegenheid was het kapittel geherstructureerd en had het een proost en twaalf kanunniken gekregen. Maar deze hervorming had blijkbaar weinig geholpen. Dus besloot bisschop Burchard in 1124 tot een tweede hervorming, waarvoor hij de hulp inriep van zijn oude vriend Norbertus. De seculiere kanunniken moesten niet alleen reguleren worden maar zelfs premonstratenzers. Slechts vier kanunniken van het Antwerpse kapittel gingen hierop in. De overige acht moesten het veld ruimen en naar elders verhuizen. Kortom, het directe en primaire doel van het optreden van Norbertus te Antwerpen was de hervorming van het kapittel van Sint-Michiels, aldus Philippen. Als 'bijkomend objectief' had Norbertus de bestrijding van het tanchelmisme op het oog, waarvan de betekenis in de bronnen werd overdreven. Tanchelm diende als zondebok voor de kanunniken die niet tot hervorming bereid waren en

⁴ Prims, *Geschiedenis*, I, 73-74.

naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk verhuisden om daar een nieuw (seculier) kapittel te vormen.⁵

Deze zienswijze van Prims en Philippen bleek voor volgende auteurs over de Antwerpse geschiedenis een ware 'eye opener'. Historici als J. Van Acker, A. Verhulst, J. Van den Nieuwenhuizen, R. Binnemans, J. Lampo schreven om strijd dat Norbertus naar Antwerpen werd geroepen om een kanunnikenhervorming 'door te drukken', dat de ketterij van Tanchelm slechts ten tonele werd gevoerd om de onwil van de meeste kanunniken te 'verbloemen' of te 'verdoezelen', dat kanunnikenproblemen 'op de rug werden geschoven' van Tanchelm die fungeerde als zondebok of, in meer eigentijds idioom, als 'een kop van Jut, een pispaal'.⁶ Ook de eminente Norbertuskenner W.M. Grauwen was van mening dat de eigenlijke bedoeling van Norbertus, van de kanunniken en wellicht ook van bisschop Burchard in 1124 de regularisering was van het Sint-Michielskapittel door de premonstratenzers en dat het gevaar van de ketterij van Tanchelm waarschijnlijk werd overdreven om de gewenste hervorming des te gemakkelijker te kunnen doorvoeren.⁷

Zo werd het beeld dat de primaire bronnen geven door een falanx van historici gediskwalificeerd. Maar hoe stevig is de constructie van Philippen? Zijn invalshoek was de vergelijkende methode: er vonden toentertijd talrijke hervormingen van gebrekkig functionerende seculiere kapittels plaats en dus zal een dergelijke hervorming ook in Antwerpen hebben plaatsgevonden. Maar soms gaan vergelijkingen mank.

Het Sint-Michielskapittel vóór 1124

Een seculier kapittel dat wegens vermeende tekortkomingen moest worden hervormd, bestond gewoonlijk al geruime tijd; ingrijpen werd uitgelokt door verval of doordat nieuwe, strengere normen werden gehanteerd. Maar hoe oud was het Antwerpse Sint-Michielskapittel eigenlijk in 1124? Hiervoor keer ik terug naar de authentieke oorkonde uit het jaar 1124. Deze oorkonde van bisschop Burchard begint niet met het boekstaven van de rechtshandelingen in 1124, maar met de weergave van een oudere oorkonde van diezelfde bisschop Burchard, een tekst die dus in de oorkonde van 1124 werd geïnsereerd, met weglating van het begin en van het slot.

In die oudere, hier herhaalde oorkonde had de bisschop destijds het volgende bekendgemaakt. Hij stond de Sint-Michielskerk af aan een college van een proost en twaalf kanunniken. Voordien gaf hij deze kerk een pastoor in handen; nu droeg hij haar over, met de eraan verbonden parochierechten, aan genoemd college, dat voortaan de parochiepriesters mocht benoemen. Opdat kanunniken in deze kerk zouden

⁵ Philippen, 'De heilige Norbertus', 271 ('De Proost en de acht overige kanunniken moesten de plaats ruimen'), 272 ('bijkomend objectief'), 277 (Tanchelm als 'een welgevallige zondebok' voor de kanunniken).

⁶ Van Acker, *Antwerpen*, 59-60. Verhulst, 'Het ontstaan', 33-34. Van den Nieuwenhuizen, 'Onder de geestelijke hoede', 65 (Tanchelms naam werd gebruikt 'om de ware reden van de verhuizing van het kapittel te verdoezelen'); 'Abbaye de Saint-Michel', 207 (Tanchelm 'comme bouc émissaire'). Binnemans, *Geschiedenis*, 27 (Tanchelm als 'een kop van Jut, een pispaal'). Lampo, 'De Antwerpse kettters', 210-211; *Vermaerde Coopstadt*, 31.

⁷ Grauwen, 'Norbert predikt', 77.

kunnen worden aangesteld, erkende hertog Godfried van Lotharingen⁸ dat het twee derde deel van de tienden van Antwerpen en omgeving, dat reeds aan de kerk was overgedragen door hertog Godfried van Bouillon (later koning van Jeruzalem) maar door hemzelf onrechtmatig aan de Sint-Michielskerk was ontnomen, aan deze kerk toebehoorde.

Het betreft hier blijkbaar de tekst van een stichtingsoorkonde. Zo staat het ook te lezen in de inleidingswoorden tot deze ingelaste passage.⁹ Deze stichtingsoorkonde moet gegeven zijn tussen juni 1116, toen Burchard tot bisschop werd gewijd, en november 1119, toen keizer Hendrik V de overdracht van de Antwerpse tienden aan de Sint-Michielskerk goedkeurde; deze essentiële bekrachtiging wordt hier nog niet vermeld.¹⁰ Aan de stichting van het college waren ongetwijfeld uitgebreide onderhandelingen voorafgegaan tussen de bisschop en hertog Godfried I van Leuven, een man van de oude stempel, die ertoe moest worden bewogen de voor de kapittelstichting noodzakelijke parochiale tienden af te staan en zijn eerdere terugnemings ervan als onrechtmatig te erkennen. En er viel nog heel wat meer te regelen: de Antwerpse pastoor moest tevreden worden gesteld, prebenden en een proosdij moesten worden gevormd, een proost en kanunniken gevonden en aangesteld. Dit nieuwe kapittel kan nauwelijks voor 1117-1118 zijn geconstitueerd. Anderzijds was in 1124 de verhuizing van de proost en acht kanunniken naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk reeds een feit, zo blijkt uit de bisschoppelijke oorkonde uit dat jaar. Ook daaraan waren ongetwijfeld tijdrovende besprekingen voorafgegaan, onder meer met Norbertus. De conclusie is dat dit seculiere kapittel niet veel langer dan vijf tot zeven jaar aan de Sint-Michielskerk verbonden kan zijn geweest. Dat is wel een erg korte periode om zo deerlijk in verval te geraken dat een ingrijpende hervorming was vereist.

Echter, volgens Philippen en anderen was er reeds vóór 1117-1118 een college van kanunniken in de Sint-Michiels gevestigd; bij deze gelegenheid werd dat omgevormd en uitgebreid tot een college van een proost en twaalf kanunniken. Er bestaat namelijk één enkele tekst waarin melding wordt gemaakt van een Antwerps kapittel vóór bisschop Burchards tijd. Het betreft hier een lange brief van hertog Godfried I van Leuven aan de magistraten van Antwerpen, waarin hij tot besluit het Sint-Michielskapittel aanbeveelt in hun bescherming.¹¹ In de (eerste) *narratio* verklaart de hertog dat reeds zijn voorganger Godfried van Bouillon het twee derde deel van de Antwerpse parochietienden aan de Sint-Michielskerk had geschonken en wel ten gebruike van de aan deze kerk verbonden kanunniken. Als deze laatste precisering juist is, moeten er inderdaad reeds voor augustus 1096, toen Godfried van Bouillon de kruistocht aanvaardde, kanunniken aan de Sint-Michielskerk verbonden zijn geweest.

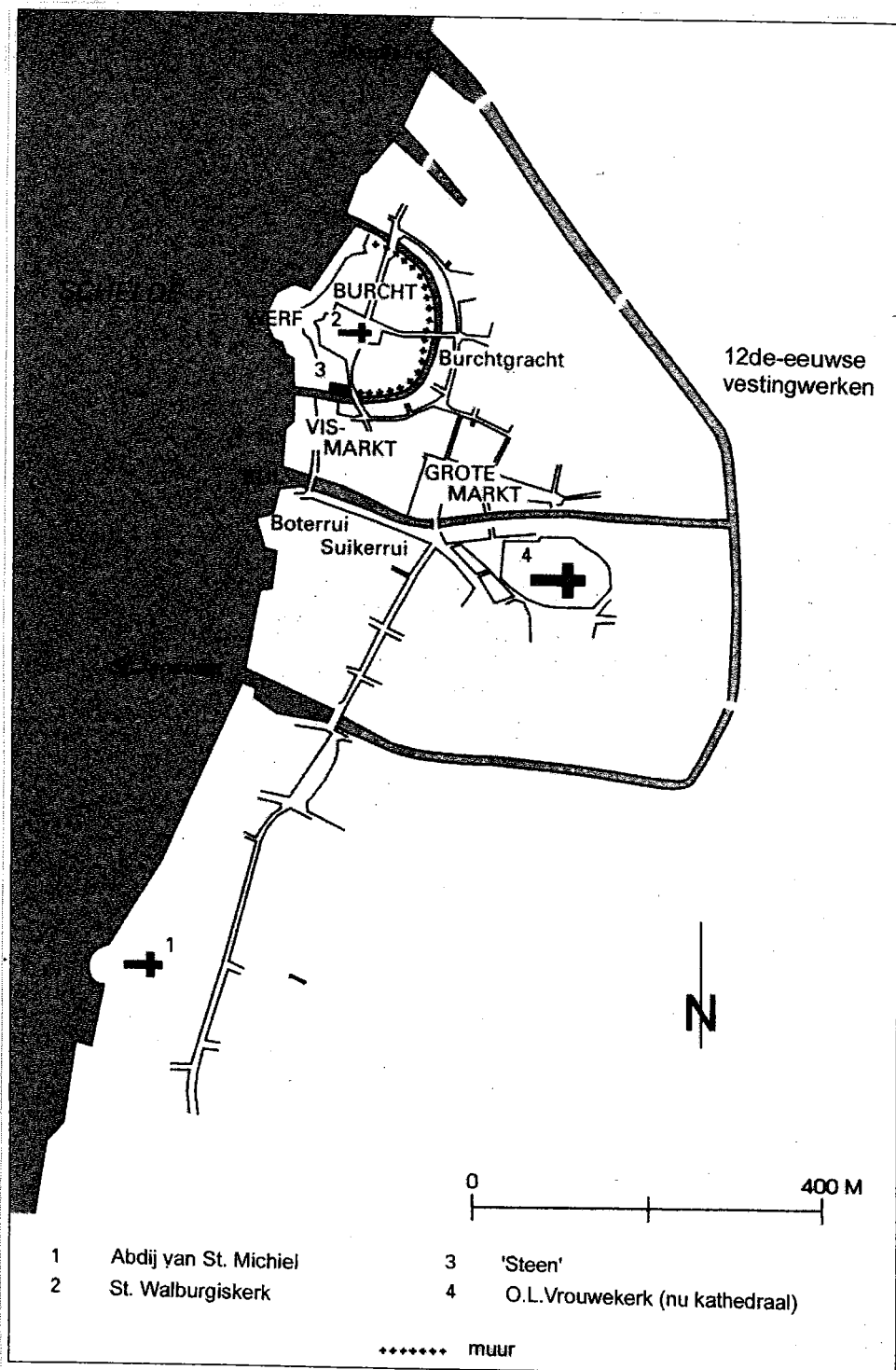
⁸ Namelijk Godfried I van Leuven, hertog van Neder-Lotharingen (1106-1128), tevens markgraaf van Antwerpen. Zie bijv. Van Uytven (red.), *Geschiedenis van Brabant*, 62, 65.

⁹ 'Sane prioris fundationis et libertatis privilegium huiusmodi est' (het privilege van de vroegere stichting en vrijheid luidt als volgt); *Thesaurus Diplomaticus*, D6211.

¹⁰ Oorkonde van keizer Hendrik V, gegeven te Utrecht op 21 november 1119; *Thesaurus Diplomaticus*, D6452. Volgens deze tekst stond de keizer de tienden af op verzoek van Godfried. Kennelijk werden ze beschouwd als deel van diens keizerlijk leen. Deze bekrachtiging wordt in 1135 vermeld door bisschop Lietardus van Kamerijk in een oorkonde voor de Onze-Lieve-Vrouwekerk; *Thesaurus Diplomaticus*, D3353, d.d. 1135.

¹¹ *Thesaurus Diplomaticus*, D5885. De brief zou uit 1119-1124 moeten dateren: de keizerlijke bekrachtiging van november 1119 wordt vermeld en de kanunniken zijn nog niet verbonden aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk.

Kaart 1: Antwerpen in de twaalfde eeuw

Naar: Adriaan Verhulst, *The Rise of Cities in North-West Europe* (Cambridge 1999), p. 99.

Maar op de informatie in dit stuk kan niet worden gebouwd. Het is hier niet de plaats voor een tekstkritiek van dit curieuze stuk, waarvan geen origineel is overgeleverd. Reeds fataal voor de echtheid van de brief in de voorhanden vorm lijkt me de pertinente mededeling van de hertog dat het twee derde deel van de Antwerpse tienden dat door Godfried van Bouillon aan de Sint-Michielskerk was overgedragen weer aan deze kerk was ontnomen door diens opvolger hertog Hendrik van Limburg (1101-1106). Maar volgens de besproken stichtingsoorkonde die is opgenomen in de oorkonde van bisschop Burchard, was het hertog Godfried I van Leuven zélf (sedert 1106 Hendriks opvolger) die deze tienden onrechtmatig aan zich had getrokken. Dat laatste is een mededeling in een onverdacht stuk, dat in samenspraak met deze hertog zelf tot stand moet zijn gekomen, een mededeling die bovendien in een bisschoppelijke oorkonde uit 1135 wordt herhaald.¹² Deze informatie verdient geloof boven het gegeven in de brief op naam van hertog Godfried, dat door geen enkele andere bron wordt bevestigd. Bovendien deelt de hertog in deze suspecte brief mee dat hij de Antwerpse tienden die hij bij zijn aantreden als hertog in zijn macht had aangetroffen, na talloze klachten van de kanunniken ten slotte aan de Sint-Michielskerk had afgestaan. Maar volgens de stichtingsoorkonde had de hertog die tienden afgestaan opdat er in de Sint-Michielskerk kanunniken gevestigd zouden kunnen worden; kennelijk waren er toen nog geen kanunniken aan deze kerk verbonden.

Reeds vanwege deze bezwaren (andere moeten hier onbesproken blijven) kan de brief in de voorhanden vorm niet echt zijn. Er kan geen bewijs aan worden ontleend voor het bestaan van een kapittel vóór de tijd van bisschop Burchard. Adriaan Verhulst erkende weliswaar dat het 'een minder betrouwbare tekst' (de brief op naam van hertog Godfried I) is die op een voordien reeds bestaand kapittel wijst, maar achtte het weinig waarschijnlijk dat de hertog een kapittel zou hebben gesticht aan de Sint-Michielskerk. Deze was immers ten opzichte van de Antwerpse burcht en nederzetting geïsoleerd gelegen; de vorst zou eerder een kapittel hebben gehecht aan de kapel van Sint-Walburgis, in de hertogelijke burcht van Antwerpen.¹³ Echter, het nieuwe kapittel werd niet alleen door de hertog gesticht maar door de hertog en de bisschop samen; en de door de hertog ter beschikking gestelde tienden waarmee deze stichting mede mogelijk werd, behoorden nu eenmaal toe aan de Sint-Michielskerk, niet aan de hieraan ondergeschikte Sint-Walburgiskapel.

Het ziet er dus naar uit dat omstreeks 1117-1118 bij Antwerpen een kapittel werd gesticht en niet een reeds bestaand kapittel hervormd. Volgens Philippen was een hervorming van het Antwerpse kapittel wel zeer urgent omdat de kanunniken nota bene zelf door de ketterij van Tanchelm waren aangetast. Deze laatste bewering, waarvoor hij zich beriep op de twee oorkonden die inmiddels als onecht zijn ontmaskerd, is op tekstkritische en inhoudelijke gronden volstrekt onhoudbaar. Dat werd reeds overtuigend beargumenteerd door Van den Nieuwenhuizen en Grauwen, bij wie ik mij op dit punt zonder voorbehoud aansluit. Dit denkbeeld, dat tot de zeventiende eeuw te ruggaat en al werd weersproken door Diercxsens in 1773, moet nu eindelijk eens

¹² In de oorkonde voor de Onze-Lieve-Vrouwekerk van bisschop Lietardus van Kamerijk, *Thesaurus Diplomaticus*, D3353.

¹³ Verhulst, 'Het ontstaan', 31.

worden bijgezet op de historische rommelzolder.¹⁴ Maar was er dan in elk geval niet een scheiding der geesten onder deze kanunniken in 1124, werden vier van hen niet norbertijn terwijl de overige acht naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk verhuisden? Dat staat vrijwel overal in de literatuur te lezen: vier kanunniken werden in 1124 overgehaald norbertijn te worden en deze vier vormden de kern van de nieuwe Sint-Michielsabdij. Bijna overal, want mijn twijfels op dit punt vond ik terug bij Diercxsens en Van den Nieuwenhuizen. In de authentieke oorkonde van 1124 staat uitsluitend te lezen dat de kanunniken hun aantal tot acht beperkten en vier prebenden overdroegen aan Norbertus en de zijnen. Nergens wordt gezegd dat met de vier prebenden ook vier kanunniken naar Norbertus' kudde overgingen. Mogelijk waren vier prebenden in 1124 vacant, of zelfs nog niet eens bezet.¹⁵ Ook in de Antwerpse passages in de beide *Vitae* van Norbertus lezen we niet dat in 1124 vier Antwerpse kanunniken naar Norbertus overgingen, hetgeen voor Norbertus toch heel eervol en dus vermeldenswaardig in de *Vitae* zou zijn geweest. Men krijgt ook daar de stellige indruk dat het bestaande college in zijn geheel naar elders is verhuisd.¹⁶

Philippens vergelijkende methode voert voor Antwerpen op een dwaalspoor. Er was, concludeer ik, in 1124 in Antwerpen geen seculier kapittel dat in verval was geraakt, door ketterij was aangetast, om reformatie vroeg en op wens van de bisschop werd hervormd door Norbertus. En dit kapittel moest bij de verhuizing in 1124 ook niet smadelijk het veld ruimen, zoals Philippen suggereerde. Met volle instemming van bisschop Burchard namen de proost en de acht kanunniken de parochierechten van Antwerpen, met het tiendrecht, mee naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Bij nader toezien ging het bij deze verhuizing om een verbetering, voor henzelf en voor de stad. Hun nieuwe kerk was als stads- en parochiekerk veel gunstiger gelegen dan de Sint-Michielskerk, een gegeven dat in de Antwerpse kerkelijke reorganisatie van 1124 moet hebben meegespeeld. Reeds Prims veronderstelde dat er bij het kapittel zelf een verlangen was te verhuizen naar het opbloeiend burchtcentrum.¹⁷ De stedelijke nederzetting bij de burcht groeide geleidelijk, terwijl de enige parochiekerk geïsoleerd daarbuiten was gelegen. De kerk moest naar de stad. Het was de Onze-Lieve-Vrouwekerk, waarvan de oprichting deel uitmaakte van de tweede grote fase in de ontwikkeling van Antwerpen, die de nieuwe en gunstiger basis van de seculiere kanunniken werd.¹⁸ Voor deze Antwerpse kanunniken dus geen smadelijke afgang maar eerder een eervolle doorstart, zo komt het mij voor.

¹⁴ Van den Nieuwenhuizen, 'Abbaye de Saint-Michel', 206. Grauwen, 'Norbert predikt', 62 noot 18. Van Moolenbroek, 'Conflict', 114. Sinds de 17de eeuw: zie Philippen, 'De Heilige Norbertus', 263-266.

¹⁵ Diercxsens, *Antverpia*, I, 137. Van den Nieuwenhuizen, 'Abbaye de Saint-Michel', 207. Pas in één van de falsa (D3351) worden de 'clerici' (aldus het origineel, D6211) als proost Hildolfus en 12 kanunniken omschreven.

¹⁶ *Vita Norberti A*, 690-691 (vertaling Grauwen, 58-59). *Vita Norberti B*, 831A-C (vertaling Grauwen, 128-131). Vanwege de geringe omvang van deze teksten blijven hierna de paginaverwijzingen achterwege.

¹⁷ Prims, *Geschiedenis*, I, 74. Vergelijk ook Grauwen, 'Norbert predikt', 64.

¹⁸ Verhulst, 'Het ontstaan', 34. Onjuist is daar overigens dat deze kerk volgens de oorkonde van bisschop Lietardus d.d. 1135 (*Thesaurus Diplomaticus*, D3353) door Sint-Michiels was gesticht.

De sekte van Tanchelm in Antwerpen

Volgens de zes primaire bronnen werd de stoot tot deze kerkelijke reorganisatie gegeven door het in Antwerpen nog steeds vitale tanchelmisme; de parochianen waren door het giftig woord van aartsketter Tanchelm besmet, in de woorden van de authentieke oorkonde van 1124. We zagen hoe de betekenis van het tanchelmisme door moderne historici werd geminimaliseerd of vrijwel geloofchend. In hoeverre zijn de bronnen op dit punt geloofwaardig? Ofwel: wat weten we over de beweging van Tanchelm in Antwerpen?

Het is algemeen bekend dat alle twaalfde-eeuwse bronnen een inktzwart beeld van Tanchelm en zijn beweging geven. Kernstuk van het bronnendossier is een roemruchte brief van de kerk van Utrecht aan aartsbisschop Frederik I van Keulen, vermoedelijk uit het jaar 1113, waarin Tanchelm als de antichrist van het diocees Utrecht wordt gepresenteerd. Niettemin verdedigde de Leuvense kerkhistoricus J.M. De Smet in 1961 in een uitdagend artikel dat Tanchelm slechts een orthodoxe 'Wanderprediger' is geweest, die het slachtoffer is geworden van een kerkpolitiek gemotiveerde lastercampagne. Tegenwoordig zouden we zeggen: Tanchelm is door zijn tegenstanders bewust gedemoniseerd. De Smet heeft voor deze zienswijze slechts beperkt bijval gekregen. Toch is mijns inziens de mogelijkheid reëel dat De Smet het op het punt van Tanchelms orthodoxie bij het rechte eind had. Tanchelm geraakte echter in conflict met de kerk van Utrecht, waarom hij door deze kerk als een scheurmaker, dus als ketter, kon worden gebrandmerkt. Zonder twijfel werd de beeldvorming van Tanchelm van meet af gestuurd door de 'onbeschaamd leugenachtige aanklacht' (De Smet) van de Utrechtse kanunniken. Hun uitstekend geschreven brief had reeds vóór 1125 het Zuid-Duitse Bamberg bereikt.¹⁹

Hier interesseren ons in het bijzonder de Antwerpse bronnen. Zowel de drie oorkonden als de drie verhalende teksten weten niets dan kwaad van Tanchelm en zijn aanhangers. Is de enige authentieke oorkonde nog kort en bondig, de twee decennia later bewerkte oorkonden melden dat de gehele stad door Tanchelms giftige boodschap was besmet en zeer velen afkerig had gemaakt van het geloof of, preciezer, van de sacramenten van de kerk. In de drie verhalende teksten uit norbertijner milieu, namelijk in de *Vitae* A en B van Norbertus en in een kroniek geschreven door een Noord-Franse premonstratenzer, wordt het beeld opgeroepen van Tanchelm als duivelstrawant, die loochende dat het ontvangen van de eucharistie het heil diende, een gevolg had van drieduizend gewapende mannen die tegen moorden niet opzagen en grote feestmalen gaf. Zijn aanhangers dronken zijn badwater en namen het mee bij wijze van relik, en meisjes en gehuwde vrouwen werden door hem tot hun genoegen in het bijzijn van hun moeders of echtgenoten onteerd, zo wordt ons verzekerd.²⁰

Nu werden deze verhalende teksten pas na 1145 op schrift gesteld, natuurlijk naar informatie van toenmalige norbertijnen van de Sint-Michielsabdij. Zij waren ook degenen die kort voor 1148 de twee genoemde onechte oorkonden fabriceerden waarin de betekenis van het tanchelmisme zwaar was aangezet. In deze abdij werd

¹⁹ De Smet, 'De monnik Tanchelm', 234 (conclusie, met de geciteerde woorden). Zie verder Van Moolenbroek, 'Conflict'; aldaar ook de volledige tekst van de Utrechtse brief in het Latijn en in vertaling, 134-141.

²⁰ De drie verhalende teksten: zie noot 1. De oorkonden: zie noot 2.

het beeld van Tanchelm en zijn volgelingen zo zwart mogelijk gekleurd om het toekomstige zegenrijke werk van Norbertus en de zijnen zo glorieus mogelijk te doen uitkomen. Bovendien blijkt iets opmerkelijks, reeds geconstateerd door Philippen in 1934. Wat in deze drie bronnen over de figuur van Tanchelm wordt meegedeeld, is direct of indirect ontleend aan de Utrechtse brief van omstreeks 1113, vrijwel woordelijk of met aandikkingen en aanvullingen. De Antwerpse norbertijnen wisten aan het Utrechtse materiaal over Tanchelm nauwelijks iets feitelijks toe te voegen.²¹ Kennelijk had geen van de broeders het optreden van Tanchelm zelf meegemaakt. Dat versterkt het vermoeden dat het Antwerpse kapittel in zijn geheel naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk is verhuisd. Vermoedelijk is Norbertus de Sint-Michielsabdij gestart met broeders van elders die geen ooggetuige waren geweest.

De drie premonstratenzer teksten verklaren eenstemmig dat na Tanchelms dood het pestachtige kwaad in Antwerpen geenszins kon worden uitgeroeid, waarna de gemeenschap van geestelijken in deze stad (de kanunniken dus) hun kerk via hun bisschop overdroeg aan Norbertus. De *Vita B* van Norbertus geeft bovendien enkele belangwekkende bijzonderheden. Ten eerste: Tanchelms ketterij kon na zijn dood niet worden uitgeroeid, ook al werd na diens dood door de bisschop een college van twaalf geestelijken gevestigd in de Sint-Michielskerk tot hulp van de priester die daar alleen was. Volgens deze tekst hield de stichting (niet: de hervorming) van dit college verband met de strijd tegen het tanchelmisme en dat is volstrekt plausibel. Ten tweede: die ene Antwerpse parochiepriester, die een veel te uitgestrekte parochie moest bedienen, was ten tijde van Tanchelms optreden niet de juiste man op de juiste plaats; hem kon niet alleen nalatigheid worden verweten, hij leefde bovendien samen met een nicht in de derde graad. Als dat laatste juist is, helpt dat natuurlijk Tanchelms succes in Antwerpen te verklaren. Want volgens de Utrechtse brief keerde de volksprediker Tanchelm zich fel tegen 'onwaardige', dus on-canoniek levende parochiepriesters. Hij adviseerde zijn publiek hun missen te mijden en zulke priesters de tienden te onthouden. Als de gelovigen zijn raad opvolgden, werden deze priesters financieel ernstig gedupeerd. Door Tanchelms succes in Antwerpen leed die ene parochiepriester schade, zowel in offeranden als in tienden, en na Tanchelms dood in 1115 het kapittel dat omstreeks 1117-1118 werd gesticht. Dit college kon immers mede gefinancierd worden doordat hertog Godfried I van Leuven bereid was aan de Sint-Michielskerk het twee derde deel van de parochietienden af te staan waarover hij de beschikking had. Maar als die tienden niet in voldoende mate werden afgedragen, had het nieuwe kapittel een probleem. Dat geeft tevens steun aan de veronderstelling dat er in 1124 behalve de proost niet meer dan acht kanunniken aan de kerk verbonden kunnen zijn geweest, nog niet de bij de stichting voorziene twaalf. Des te meer moet dit gezelschap hebben verlangd dat Tanchelms aanhang spoedig en blijvend werd teruggevoerd in de schoot der kerk.

Is het weinig geloofwaardig dat de beweging van Tanchelm nog zo lang na zijn dood in Antwerpen vitaal was, zoals sommige historici meenden? Maar er is een parallelgegeven uit Zeeland. In de jaren 1124-1127 verleende bisschop Godebald van Utrecht aan de abt van het nieuwe klooster te Middelburg de bevoegdheid te preken in Zeeland vanwege de halsstarrigheid van de bevolking en de ketterij van Tanchelm. Ook in Zeeland was er kennelijk dus een voortleven van Tanchelms beweging zeker

²¹ Philippen, 'De Heilige Norbertus', 275. Vergelijk Van Moolenbroek, 'Conflict', 113-114.

tien jaar na diens dood. Erg verwonderlijk is dat niet. De ontwikkeling in de richting van een sekte die vermoedelijk reeds bij Tanchelms leven was begonnen, moet ten eerste gestimuleerd zijn door Tanchelms gewelddadige dood in 1115. Naar verluidt kwam hij aan zijn eind doordat een priester hem de schedel insloeg. Daarna kon Tanchelm door zijn aanhangers als een martelaar worden beschouwd, een man Gods die geslachtofferd was door een vertegenwoordiger van de gecorrumpeerde priesterstand. Door zijn martelaarsdood kreeg het vervreemdingsproces tussen zijn beweging en de kerkelijke machthebbers een krachtige impuls, een proces dat niet eenvoudig viel terug te buigen, zoals zo vaak in soortgelijke situaties.²²

Norbertus naar Antwerpen geroepen

Financiële schade en sektarisme – de kanunniken die nu de verantwoording voor de uitgestrekte Antwerpse parochie droegen, konden wel hulp gebruiken. In de woorden van de echte oorkonde van 1124: zij ontboden broeder Norbertus, ‘een man in onze tijd van een opmerkelijke godsvrucht’. Hoe kwamen de kanunniken erbij juist op hem een beroep te doen? Het lijkt mij waarschijnlijk dat dit idee hen aan de hand werd gedaan door hun bisschop Burchard van Kamerijk. Norbertus en Burchard hadden ooit samen aan het hof van keizer Hendrik V verkeerd. Nadat ze elkaar vele jaren niet hadden gezien, ontmoetten zij elkaar in maart 1119 in Valenciennes. Naar verluidt zei Burchard bij deze gelegenheid tegen zijn kapelaan, ‘niemand anders dan de toekomstige abt van Prémontré Hugo van Fosses, over Norbertus: ‘Als je wist wat voor man dit is geweest, zou je er verbaasd over staan hoe hij nu is (...). Hij was een geëerde en steenrijke Keulse kanunnik. Maar nu heeft hij, zoals je ziet, alles ter wille van God verlaten en beijvert hij zich om barrevoets God te zoeken’.²³ Bisschop Burchard moet zich hebben gerealiseerd dat de nieuwe Norbertus de man was voor pastorale actie in het afvallige Antwerpen. Hij was een arme boeteprediker van hetzelfde type als Tanchelm destijds, een charismatische apostel die, anders dan de welgestelde kanunniken en hun parochiegeestelijken, het volk kon overtuigen omdat leer en leven bij hem met elkaar in overeenstemming waren. Begin 1120 predikte Norbertus in de bisschopsstad Kamerijk zelf; Burchard kan hem hierbij in actie hebben gezien.²⁴ In de tijd daarna was Norbertus doende volgelingen onder te brengen in Prémontré, waarna in rap tempo vestigingen elders ontstonden. Het kan opnieuw bisschop Burchard zijn geweest die een preekcampagne van Norbertus in Antwerpen wilde verbinden met een nieuwe vestigingsplaats voor zijn oude Keulse relatie. Na rijp beraad droegen de Antwerpse kanunniken hun kerk via de handen van bisschop Burchard aan Norbertus en zijn broeders over, aldus de authentieke oorkonde van 1124. Na rijp beraad. Het viel hun wellicht niet gemakkelijk de kerk op te geven waaraan zij nog zo kort waren verbonden. Maar aan de creditzijde stonden de gewenste pastorale actie van Norbertus en zijn broeders, en hun eigen nieuwe basis in het stadscentrum.

²² Van Moolenbroek, ‘Conflict’, 115-116 (bisschop Godebald), 124-125 (martelaarschap en sektarisme).

²³ Bespreking van de bronnen over deze ontmoeting door Grauwen, ‘Heeft Norbert’, 197-198. Het daar gegeven citaat is afkomstig van Herman van Doornik.

²⁴ *Vita Norberti* A, 679 (vertaling Grauwen, 23). *Vita Norberti* B, 820A (vertaling Grauwen, 73).

Dat Norbertus op de Antwerpse invitatie inging, kan niet verbazen. In deze pioniersjaren zocht en verkreeg hij ook diverse vestigingen elders. De locatie van de Sint-Michielskerk, in de nabijheid van een stad maar nog juist erbuiten, kan hem aantrekkelijk hebben geleken. Maar er is vermoedelijk meer. Het moet Norbertus met zijn brandende hervormingsidealen een schandaal hebben geleken dat er scharen gelovigen waren die niet meer bij de *Catholica* wilden behoren, nota bene omdat hun eigen geestelijke leidslieden hadden gefaald, een kudde zonder herder in de woorden van *Vita B*. En gaven in de oer-kerk van de Handelingen der Apostelen, het model voor Norbertus' gemeenschap, de apostelen niet met kracht getuigenis van hun geloof (Handelingen 4:33)? Norbertus moet in Antwerpen een missie hebben zien liggen, niet alleen voor zichzelf. Want volgens *Vita B* van Norbertus predikte hij niet alleen zelf in Antwerpen maar liet hij dat ook zijn medebroeders doen – de eerste en enige vermelding van een prediking door Norbertus' volgelingen, aldus Grauwen, dus een indicatie van het grote gewicht dat Norbertus aan deze Antwerpse missie toekende.²⁵

Volgens beide *Vitae* werd deze volksprediking met succes bekroond. Dat is des te begrijpelijker indien het juist is dat bij de volgelingen van Tanchelm geen ernstige leerstellige dwalingen behoeften te worden bestreden maar in hoofdzaak antiklerikaal sektarisme, een attitude waarin door de prediking en de leefwijze van de norbertijnen, arme navolgers van Christus zoals ooit Tanchelm zelf er een was geweest, niet al te moeilijk verandering kon worden gebracht. Volgens *Vita B* kwamen Tanchelms aanhangers tot berouw toen ze het woord der norbertijnen hoorden én de werken zagen die ermee gepaard gingen. Sedert het eind van zestiende eeuw werd Norbertus' prediking in Antwerpen verbonden met de verdediging van de eucharistie; bekend zijn de afbeeldingen van Norbertus met de monstrans in de rechterhand en de overwonnen ketter Tanchelm aan zijn voeten. Maar uit de kritische analyse van de bronnen is allang gebleken dat Tanchelm niet had geageerd tegen het sacrament van de eucharistie als zodanig en evenmin tegen de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in dit sacrament, maar slechts van leer was getrokken tegen onwaardige priesters.²⁶ In deze interpretatie past ook het befaamde bericht waarmee in twee van de drie premonstratenzer teksten de Antwerpse episode eindigt: na Norbertus' prediking brachten berouwvolle mannen en vrouwen het Lichaam des Heren terug dat ze tien of vijftien jaar of nog langer in kistjes en geheime bergplaatsen hadden bewaard. Kennelijk hadden Tanchelms volgelingen het sacrament na ontvangst weliswaar niet willen nuttigen maar evenmin durven weggooien. Deze handelwijze is het best verklaarbaar indien men aanneemt dat zij niet het sacrament als zodanig verachtten maar er enkel problemen mee hadden om dat te ontvangen uit handen van een 'onwaardige' priester.²⁷

²⁵ Grauwen, *Over het ontstaan* (= vertaling van *Vita Norberti B*), 130 noot 3.

²⁶ Zo reeds Valvekens, *Norbert* (1943), 117; Lefèvre, 'Saint Norbert' (1946), 99. Zie ook Caspers, 'Norbertus'.

²⁷ De teksten: behalve de *Vita Norberti B* ook de *Continuatio praemonstratensis*. Zij maken geen melding van door Norbertus in ontvangst genomen heilige Vaten, zoals men op bekende voorstellingen, bijvoorbeeld het schilderij van Cornelis de Vos uit 1630 in het Antwerpse Museum voor Schone Kunsten, ziet afgebeeld.

De norbertijnen en de Antwerpse parochie

De preekcampagne was uiteraard van beperkte duur. In hoeverre werd de Antwerpse norbertijnen in 1124 een permanent aandeel toebedeeld in de parochiedienst, het prerogatief van het nieuwe Onze-Lieve-Vrouwekapittel? Ook op deze kwestie heeft het oorkondenonderzoek van Van Mingroot nieuw licht geworpen. Onderscheid dient te worden gemaakt tussen de informatie in de ene echte oorkonde en in de twee falsa.²⁸ Volgens de echte oorkonde kregen de norbertijnen rechten op drie punten. In hun Sint-Michielskerk mochten zij de doop bedienen in de drukst gevierde tijd (aldus de tekst), namelijk van Pasen en Pinksteren. Verder mochten gelovigen zich op hun wens op het kerkhof van Sint-Michiels laten begraven. Het derde punt betreft het aandeel van de norbertijnen in de aalmoezen van de gelovigen, ten aanzien waarvan het volgende onderscheid werd gemaakt. Giften van gezonde parochianen alsmede giften van niet-parochianen, ziek of gezond, kwamen in hun geheel toe aan de kerk waaraan zij geschonken werden. Giften van zieke of stervende parochianen, in grond of in ander vermogen, moesten tussen het Sint-Michielsklooster en de Onze-Lieve-Vrouwekerk worden verdeeld. Hoe men in 1124 deze verdeling in een parochie van duizenden gelovigen dacht uit te voeren, wordt niet vermeld. In het algemeen krijgt men uit deze oorkonde de indruk van een nogal blijmoedige zorgeloosheid waarbij veel in het vage werd gelaten. Alle nadruk werd gelegd op de broederlijke liefde tussen de twee instellingen, die elkaar met onophoudelijke gebeden en in alle noden zouden steunen, een verbond van voortreffelijke generositeit, zo wordt gezegd. Liturgisch bleven de beide gemeenschappen zeker heel concreet met elkaar verbonden. Want na hun komst in Antwerpen gebruikten de norbertijnen van het Sint-Michielsklooster het missaal van de seculiere kanunniken die hun voorgangers waren geweest, zo maakte N.J. Weyns aannemelijk.²⁹

Toch rezen spoedig problemen. In 1135 bevestigde bisschop Lietardus van Kamerijk (1131-1135) het recht van de norbertijnen om te dopen in de periode van Pasen en Pinksteren en om gelovigen op hun kerkhof te begraven. De regeling over de offeranden werd echter gewijzigd. De norbertijnen mochten, zo verluidt, alle offergiften accepteren met uitzondering van de offeranden op zeven grote, met name genoemde kerkelijke feestdagen, die in hun geheel toekwamen aan het Onze-Lieve-Vrouwekapittel. Dat ziet eruit als een beperking van de regeling van 1124, waarin (gezonde) parochianen immers geheel vrijgelaten werden in de bestemming van hun offeranden. Van een verdeling tussen de twee instellingen van de giften van zieke of stervende parochianen wordt in deze oorkonde niet meer gerept. De norbertijnen hadden voortaan slechts recht op betalingen bij begrafenissen van die Antwerpse parochianen die, ziek geworden, nog juist op tijd op hun wens het kloosterhabijt hadden ontvangen. Uitsluitend deze personen mochten op hun ziekbed door de norbertijnen van de communie en de ziekenzalving worden voorzien. Dat was een geduchte beperking.

Deze beperking was voor de broeders van de Sint-Michielsabdij aanleiding om twee oorkonden voor hun abdij uit het jaar 1124, respectievelijk gegeven door bisschop Burchardus en door proost Hildolfus, te herschrijven. Volgens de nieuwe redacties

²⁸ Zie noot 2. Oudere overzichten zijn hierdoor achterhaald; zo de analyse van Prims, *Geschiedenis*, I, 79-80.

²⁹ Weyns, 'Een Antwerps missaal'.

van deze stukken was in 1124 aan de norbertijnen het recht verleend om zieken op hun wens te bezoeken, aan hen de communie en de ziekenzalving toe te dienen, en hun biecht te horen. Blijkbaar op grond van deze hem voorgelegde *falsa* kende bisschop Nicolaas I (1136-1167) hen in 1148 wel degelijk het recht toe zieken te bezoeken en het heilig Oliesel toe te dienen; wel moest de parochiepriester van de Onze-Lieve-Vrouwekerk vooraf van het voornemen van de ziekenzalving in kennis worden gesteld, opdat deze niet aan een geëxcommuniceerde werd toegediend.³⁰

Zoals bekend werden oorkonden niet altijd herschreven om rechten te claimen die niet waren geschonken; *falsa* konden ook worden geproduceerd om rechten op te eisen die wel degelijk waren verleend maar niet schriftelijk vastgelegd. Is dat laatste ook hier van toepassing, was in 1124 stilzwijgend overeengekomen dat de norbertijnen gelovigen op weg naar het einde mochten begeleiden indien dezen dat wensten? Het lijkt mij de vraag of de kanunniken in 1124 zo royaal met winstgevende rechten zijn omgesprongen. Meer waarschijnlijk is toch dat uit het toen aan de norbertijnen geschonken privilege om gelovigen die dat wensten op hun kerkhof te mogen begraven, zich al spoedig de praktijk heeft ontwikkeld om deze gelovigen voor hun dood pastoraal te begeleiden en de ziekenzalving toe te dienen.

Tot besluit

Het ziet ernaar uit dat de norbertijnen niet naar Antwerpen zijn gehaald met het oog op een hervorming van het seculiere Sint-Michielskapittel, zoals is verondersteld, maar vanwege het doel dat de bronnen zelf noemen, namelijk een pastoraal offensief tegen het tanchelmisme. Bij deze gelegenheid verhuisde het college van kanunniken, vermoedelijk in zijn geheel, op eervolle wijze naar een nieuwe, meer geschikte locatie in de onmiddellijke omgeving van het toenmalige stadscentrum. Deze kanunniken gaven de norbertijnen in 1124 echter slechts een gering aandeel in de parochiale rechten en inkomsten. Volgens de oorkonden van 1124 en 1135 zagen de kanunniken in de norbertijnen een welkome ondersteuning, mannen die de hun opgelegde last broederlijk kwamen helpen dragen en die de zwaarte van de dag en de hitte met hen doorstonden (naar Matth. 20:12). Maar dit impliceerde voor de kanunniken geen broederlijke deling van parochiale rechten en inkomsten. Kennelijk beschouwden zij het nieuwe norbertijner klooster in de nabijheid van de stad primair als een geestelijke krachtcentrale voor de Antwerpse parochianen en voor zichzelf.

³⁰ De oorkonde van Lietardus: D3353. De twee *falsa*: zie noot 2. Oorkonde van Nicolaas I: D3356. In 1219 zag de Sint-Michielsabdij definitief af van alle parochierechten; Van den Nieuwenhuizen, 'De parochiale organisatie', 17.

Bronnen

- Continuatio Praemonstratensis Sigeberti Gemblacensis Chronographiae*, L.C. Bethmann ed., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores VI* (Hannover 1844) 447-456.
- Thesaurus Diplomaticus* = P. Tombeur, W. Prevenier, Ph. Demonty en M.-P. Laviolette ed., *Thesaurus Diplomaticus* (1 cd-rom; Turnhout 1997).
- Vita Norberti A = Vita Norberti Archiepiscopi Magdeburgensis*, R. Wilmans ed., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XII* (Hannover 1856) 663-703. Vertaling door W.M. Grauwen, *Het Leven van heer Norbert aartsbisschop van Maagdenburg* (Averbode 1984).
- Vita Norberti B = Vita Norberti Archiepiscopi Magdeburgensis*, D. Papebroch ed., *Acta Sanctorum*, Jun. I (Antwerpen 1695) 807-845. Vertaling door W.M. Grauwen, *Over het ontstaan en de groei van de premonstratenzers* (Averbode 1990).

Literatuur

- Van Acker, J., *Antwerpen, van Romeins veer tot wereldhaven* (Antwerpen 1975).
- Aerts, W. (red.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen* (Antwerpen 1993).
- Binnemans, R., *Geschiedenis van Antwerpen* (Rotterdam 1998).
- Caspers, C.M.A., 'Norbertus (non?) eucharisticus. Beschouwingen over Norbertus van Gennep als eucharistische heilige', in: *Omgang met norbertijner heiligen. Achtergronden en vormgeving van de heiligenverering in de orde van Prémontré*. Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden. Bijdragen van de contactdag, 8 (Brussel 1998) 9-20.
- Diercxsens, J.C., *Antverpia Christo nascens et crescens*, deel I (Antwerpen 1773).
- Grauwen, W.M., 'Heeft Norbert in 1113/1114 de bisschopszetel van Kamerijk geweigerd?', *Analecta Praemonstratensia* 68 (1992) 196-208.
- Grauwen, W.M., 'Norbert predikt in Antwerpen in 1124', *Analecta Praemonstratensia* 69 (1993) 60-78.
- Lampo, J., 'De Antwerpse ketters. Een bijdrage tot de studie van de Middeleeuwse ketterijen in de Nederlanden', *Tijdschrift voor de Studie van de Verlichting* 7 (1979) 161-264.
- Lampo, J., *Vermaerde Coopstadt. Antwerpen in de Middeleeuwen* (Leuven 2000).
- Lefèvre, Pl.F., 'Saint Norbert et le culte eucharistique' in: *Studia eucharistica dccii anni a condito festo Sanctissimi Corporis Christi, 1246-1946* (Bussum, Antwerpen 1946) 97-101.
- Van Mingroot, E., 'De bisschoppelijke stichtingsoorkonde voor O.L.Vrouwkapittel en Sint-Michielsabdij te Antwerpen', *Analecta Praemonstratensia* 48 (1972) 43-64.
- Van Moolenbroek, J., 'Conflict en demonisering. De volksprediker Tanchelm in Zeeland en Antwerpen' in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 7 (2004) 84-141.

- Van den Nieuwenhuizen, J., 'De parochiale organisatie van Antwerpen tijdens de Middeleeuwen', in: *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet*. R. Lievens, E. Van Mingroot en W. Verbeke (red.). Mediaevalia Lovaniensia, Series I, Studia X (Leuven 1983) 15-27.
- Van den Nieuwenhuizen, J., 'Onder de geestelijke hoede van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel', in: K. van Isacker en R. van Uytven (red.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur* (Antwerpen 1986) 65-70.
- Van den Nieuwenhuizen, J., 'Abbaye de Saint-Michel à Anvers', in: *Monasticon Belge, VIII: Province d'Anvers* (Luik 1992-1993) 195-261.
- Philippen, L.J.M., 'De heilige Norbertus en de strijd tegen het Tanchelmisme te Antwerpen', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 25 (1934) 251-288.
- Prims, F., *Geschiedenis van Antwerpen*, delen I en II (Antwerpen 1927, 1931).
- De Smet, J.M., 'De monnik Tanchelm en de Utrechtse bisschopszetel in 1112-1114', in: *Scrinium Lovaniense. Historische opstellen Etienne Van Cauwenbergh* (Leuven 1961) 207-234.
- Van Uytven, R. e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant* (Leuven 2004).
- Valvekens, E., *Norbert van Gennep* (Brugge 1943).
- Verhulst, A., 'Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw', in: *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565* (Brussel 1978) 9-40.
- Weyns, N.J., 'Een Antwerps missaal uit de 12de eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 49 (1966) 5-42.

De komst van de norbertijnen in de plattelandsparochies
van de dekenijen Leuven en Zoutleeuw
(Belgisch Oost-Brabant), ca. 1140-1300

Bart Minnen

1. Inleiding

Er is al vaak gewezen op de sterke aanwezigheid van de norbertijnen tussen Dijle, Demer en Gete (grosso modo het Hageland)¹ tijdens het ancien régime. Toch werd aan de parochiale zielzorg door de norbertijnen op het Oost-Brabantse platteland nog maar één overzichtsartikel gewijd, dat reeds dateert uit 1933-1934.² Zowel over de vestiging als de impact van de norbertijnen in dit gebied werd nog geen grondig onderzoek verricht, zeker niet met betrekking tot de periode vóór Trente.

Opmerkelijk aan deze betrekkelijk kleine regio is dat zij vanaf de twaalfde eeuw in de greep kwam van twee nieuwe maatschappelijke fenomenen die zich als het ware in twee ringen omheen het gebied plooiden. Op de eerste plaats ontwikkelde zich rond Oost-Brabant een ring van niet minder dan acht steden en stadjes (met de wijzers van de klok mee: Leuven aan de Dijle, Aarschot, Zichem en Diest aan de Demer, Halen, Landen, Zoutleeuw en Tienen aan de Grote en Kleine Gete), die een diepgaande invloed gingen uitoefenen op de dorpseconomieën.³ Daarnaast werden aan de rand van Oost-Brabant op korte tijd rond 1130 vier belangrijke premonstratenzer abdijen gesticht: Park (1128/1129) in het westen, Heylissem (1129/1132) in het zuiden, Tongerlo (1130/1133) en Averbode (1133/1135) in het noordoosten.⁴ Een eeuw later (1219-1229/1230) voegde zich bij dit indrukwekkende kwartet, deze keer in het centrum van het Hageland, de kleine norbertinessenproosdij van 's-Hertogen-eiland (te Gempe, een plaats in Sint-Joris-Winge), die onder toezicht stond van Park.⁵ Elk van deze vijf norbertijner gemeenschappen verwierf voor 1300 een aantal parochies in Oost-Brabant.

---

¹ Omdat de geografische streek het Hageland het gebied niet helemaal dekt, hanteren we in deze tekst gemakshalve de benaming Oost-Brabant.

² Erens A., 'Parochiezorg der norbertijnen in Oost-Brabant', *Eigen Schoon en de De Brabander* 16 (1933-1934) 161-199.

³ De té sterke afhankelijkheid van de stedelijke markten van deze dorpen kwam pijnlijk aan het licht toen de forse opkomst van Antwerpen tot wereldmarkt de vooral kleine Oost-Brabantse steden in de verdrukking bracht: Van Uytven R., 'In de schaduwen van de Antwerpse groei: het Hageland in de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* 57 (1974) 171-188.

⁴ Voor de stichtingsjaren verwijs ik in laatste instantie naar Bijsterveld A.-J.A., 'Een nieuwe orde? De politieke en religieuze ontwikkelingen in het Maas-Demer-Scheldegebied in de elfde en twaalfde eeuw en de stichting van norbertijnenabdijen in het tweede kwart van de twaalfde eeuw', *Norbertijnen in de politiek (Werkgroep norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden. Bijdragen van de contactdag*, 7), Brussel, 1997, 8-39, en Janssens H., 'De premonstratenzerorde in het oude hertogdom Brabant', Van Hemelryck F. (ed.), *Aspecten van de kerkelijke geschiedenis van Brabant*, Brussel, 2002, 96-99.

⁵ Over deze proosdij, zie Pieyns-Rigo P., 'Priuré de l'Ile-duc, à Pellenberg, puis de Gempe, à Winge-Saint-Georges', *Monasticon belge*, IV: Province de Brabant, 3, Luik, 1969, 829-849; Van Lani S., 'Administratie en archief van het voormalig norbertinessenklooster van Gempe ('s-Hertogeneiland) in Sint-Joris-Winge: een lang en eeuwenoud verhaal', *Analecta Praemonstratensia* 73 (1997) 48-74.

In de ons hier toegemeten ruimte wil ik kort de voorlopige resultaten schetsen van een onderzoek dat onder meer een antwoord wil geven op volgende vragen:

1. Hoeveel parochies en hoeveel zielen kwamen onder de hoede van deze norbertijnen?
2. Van wie, wanneer en hoe verwierven de norbertijnen deze parochies? Hoe sterk was hierbij het spel van stroom en tegenstroom?
3. Welke parochies werden door norbertijnen zelf bediend? Vanaf wanneer? Hoe gingen de norbertijnen daarbij om met de spanning tussen kloosterideaal en dienst in de wereld?

Als omschrijving nemen we de middeleeuwse dekenijen Leuven en Zoutleeuw, waarmee het huidige Vlaams Oost-Brabant nagenoeg samenvalt. Beide dekenijen maakten deel uit van het aartsdiakonaat Brabant in het bisdom Luik. Als eindpunt nemen we 1300. De meeste van hun parochies verwierven de norbertijnen in dit gebied in de anderhalve eeuw tussen ongeveer 1140 en 1280 (dit in tegenstelling tot de Kempen, waar de parochieverwerving door Tongerlo en Averbode doorliep tot diep in de veertiende eeuw).⁶ Verder richten we onze aandacht op de plattelandsparochies, omdat het kerkelijke leven in de steden doorgaans beter bestudeerd is, terwijl het grootste deel van de bevolking, ook in een sterk verstedelijkt gebied als het hertogdom Brabant, op het platteland leefde.⁷ De volkrijke stadsparochie Diest, die door Tongerlo werd bediend, laten we hier dus buiten beschouwing.⁸ We concentreren ons daarbij op die kerken waar de norbertijnen, geheel of gedeeltelijk, het recht verwierven een eigen kanunnik voor te dragen als pastoor en dus op de meest directe wijze hun stempel konden drukken op de kwaliteit van de zielzorg. Aan parochies waar zij alleen tienden verwierven – wat weliswaar verplichtingen inhield voor het onderhoud van delen van het kerkgebouw en wat beslist gevolgen had op de relatie met de parochianen aldaar – gaan we hier dus voorbij.

Ten slotte wijs ik op een belangrijke beperking die de bronnen ons opleggen. Voor de hier behandelde periode zijn we uitsluitend aangewezen op oorkonden.⁹ Onnodig

⁶ Zie Hermans L., *Het parochiedomein van de abdij van Tongerlo van de oorsprong tot 1350*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven, 1962; P.J.V. Dekkers, 'Bezitsverwerving door de abdij van Averbode in de middeleeuwen', *Analecta Praemonstratensia* 71 (1995) 312-339. Vóór het Concilie van Trente verwierf alleen Park nog een parochie na 1300 (Korbeek-Lo, 1481). Na Trente breidde het norbertijns parochiebezit in Oost-Brabant zich nog enigszins uit (Tongerlo: Schaffen, 1652; Heylissem: Kerkom en Roosbeek, 1749; Park: Heverlee, 1757).

⁷ Zie Cuvelier J., *Les dénombremens des foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècle)*, Brussel, 1912. In de 15de eeuw leefde ongeveer één derde van de Brabanders in stedelijke agglomeraties: Van Uytven R., 'Een dichte bevolking in ogenschijnlijke welstand', *Geschiedenis van Brabant, van het hertogdom tot heden*, Leuven, 2004, 235.

⁸ Zie Minnen B., 'De moeizame vestiging van de norbertijnen van Tongerlo in Diest (1163-1305)', *Jaarboek van de vrienden van de Sint-Sulpitiuskerk*, 2005 (in druk).

⁹ Om de tekst niet onnodig te verzwaren met voetnoten, vermeld ik hier de gebruikte oorkondenverzamelingen. Averbode: Evers J., *Cartularium Averbodiense*, s.l., s.d.; Averbode, abdijsarchief, sectie I, charters, *cartarius parvus* (1230-1289), *cartarius magnus* (2 vols., 1130-15de eeuw). Gempe: De Troostembergh M., 'Les chartes de l'Île-Duc à Gempe', *Analectes de l'Ordre de Prémontré* 1-7 (1905-1911). Heylissem: Reusens E., 'Documents relatifs à l'abbaye norbertine de Heylissem', *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de Belgique* 24 (1893) 182-240; 25 (1895) 257-338; 27 (1896) 114-196. Park: De Marneffe E., 'Cartae Parcenses', *Bijdragen tot de geschiedenis* 2 (1903) 421-452, 501-508; 3 (1904) 137-149, 222-229, 395-400, 584-597; 4 (1905) 14-18; Heverlee, Parkab-

te zeggen dat het bronnenbestand niet alleen onvolledig en eenzijdig is, maar voor de verschillende parochies ook erg ongelijkmatig is verdeeld, zowel qua hoeveelheid als kwaliteit. De meeste oorkondelijke teksten laten vaak niet meer dan een glimp zien van de soms complexe achterliggende realiteit. Slechts in enkele zeldzame gevallen wordt ons een doorkijk gegund op wat er zich achter de schermen afspeelde.

2. Welke parochies?

2.1. Aantal parochies

De dekenijen Leuven en Zoutleeuw telden rond 1300 samen 90 plattelandsparochies.¹⁰ Daarvan bezaten de norbertijnen het patronaatsrecht op 23 volwaardige parochiekerken (25,6 %). Opvallend is dat zij de grote meerderheid daarvan (18) in de dekenij Leuven verwierven, met 53 plattelandsparochies de grootste van beide dekenijen. In de dekenij Zoutleeuw bezaten de norbertijnen slechts vijf plattelandsparochies. Tellen we de vijf parochies van de proosdij van Sint-Geertrui er bij (zonder Aarschot), dan waren er in Oost-Brabant 28 landelijke parochiekerken (31,1 %) in handen van reguliere kanunniken.

In de dekenij Leuven hadden de vijf norbertijnengemeenschappen elk precies hetzelfde aantal plattelandsparochies (vier), behalve Tongerlo, dat in de eerste helft van de dertiende eeuw terugviel van vier naar twee. De minst bestudeerde abdij uit het gezelschap, Heylissem, bezat de meeste plattelandsparochies. Dat overwicht dankte zij aan haar vijf parochies in de dekenij Zoutleeuw, waar de andere norbertijnenabdijen opvallend afwezig waren.

Geografisch waren die parochies ongelijk gespreid. Heylissem was bijna exclusief aanwezig in de oostelijke helft van het gebied. Park was sterk aanwezig in het centrum van de dekenij Leuven en aan de samenvloeiing van Demer en Dijle. De aanwezigheid van Park in het centrum werd nog onrechtstreeks versterkt door de centraal gelegen proosdij van Gempe, die haar vier parochies in haar onmiddellijke omgeving verwierf. Opvallend is dat haast alle parochies in de Demervallei in handen kwamen van reguliere kanunniken. Averbode bezat er twee duo's van buurparochies, in het oosten en het westen van de vallei (Testelt en Messelbroek, Rotselaar en Wezemaal). Ook Sint-Geertrui was prominent aanwezig in de Demervallei, met een concentratie van parochies rond Aarschot, die grotendeels overeenkwamen met de oude moederparochie Aarschot.¹¹ Daarnaast verwierf de proosdij twee kleine parochies ten zuiden van Zoutleeuw. Tongerlo ten slotte bemachtigde al

---

dij, archief, oorkonden en cartularia (cartularium A, 1129-1265; cartularium B, 1129-1429; cartularium C, 1257-1323; cartularium D, 12de-15de eeuw; cartularium E, 1139-1544; cartularium H, 2 vols., 1137-1522; cartularium van abt Libert de Pape, meerdere vols.). Tongerlo: Erens M.A. en M.H. Koyen, *De oorkonden der abdij Tongerlo*, 4 dln., Tongerlo, 1948-1958.

¹⁰ Lijst samengesteld op basis van de Moreau en de Ghellinck (tekst + kaart). Aarschot, Halen, Landen, Zichem rekenen we bij de steden, op basis van hun juridische criteria (stadsrecht; omwalling), hoewel sommige van deze kleine stedelijke nederzettingen in 1437 minder bewoners telden dan enkele grote landelijke parochies.

¹¹ Zie voor deze parochies: Smeyers M., 'De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Aarschot en de proosdij van Sinte-Geertrui te Leuven (tot 1462)', *Het Oude Land van Aarschot* 8 (1973) 81-109.

Tabel 1: Plattelandsparochies van norbertijnen in Oost-Brabant rond 1300:

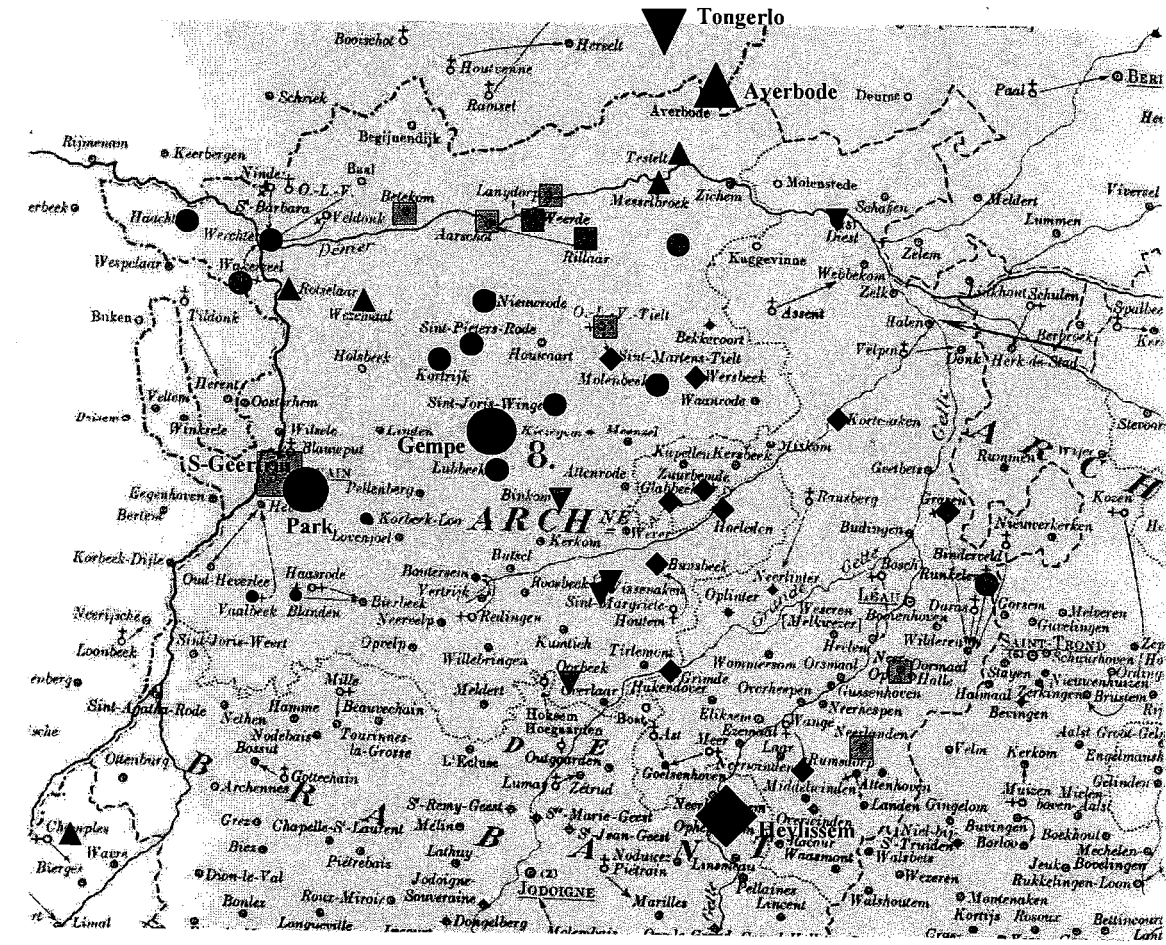
	dekenij Leuven (53 landelijke parochies)	aantal	dekenij Zoutleeuw (37 landelijke parochies)	aantal	totaal
Averbode	Testelt Messelbroek Wezemaal Rotselaar	4			4
Heylissem	Bunsbeek Hoeleden Sint-Martens-Tielt Wersbeek	4	Grimde ($\frac{1}{4}$) ¹² Kortenaken Glabbeek ($\frac{2}{3}$) Zuurbemde (gedeeld) Neerwinden ($\frac{1}{2}$) <i>plus de kapel van Grazen onder Wilderen</i>	5	9
Park	Werchter Haacht (1231 afgescheiden van Werchter) Lubbeek Sint-Pieters-Rode	4	<i>plus de kerk (later kapel) van Runkelen onder Wilderen</i>		4
Gempe	Kortrijk-Dutseel Molenbeek ¹³ Nieuwrode Sint-Joris-Winge	4			4
Tongerlo	<i>Binkom ($\frac{1}{2}$; tot 1213-1218)</i> <i>Oorbeek ($\frac{1}{2}$; tot 1246)</i> <i>Diest (1163)</i> Sint-Pieters-Vissenaken Sint-Martens-Vissenaken ($\frac{1}{2}$)	2			2
Totaal		18		5	23

vroeg de belangrijke stadsparochie Diest (alweer aan de Demer), maar was verder alleen aanwezig in de twee parochies van Vissenaken, bij Tienen. Opvallend is dat Tongerlo, dat tot een kampioen van de parochiezorg in de Kempen ging uitgroeien, ten zuiden van de Demer slechts vier landelijke parochies in handen kreeg, waarvan twee dan nog tijdelijk, en in drie gevallen slechts de helft van het patronaatsrecht.

¹² Volgens bisschoppelijke en pauselijke bevestigingen uit respectievelijk 1155 en 1179 bezat Heylissem toen slechts een vierde van de kerk van Grimde. Pas in 1331 zag Heylissem haar aandeel verruimd tot twee derde. In de literatuur vernemen we, zeer terloops, dat René van Malèves ergens in de 13de eeuw zijn belangrijk allodium te Grimde aan de cisterciënzer abdij van Villers schonk (Ploegaerts Th. en Boulmont G., *Histoire de l'abbaye de Villers du XIIIe siècle à la Révolution*, Nijvel, 1926, 199 n. 1). Volgens Erens zou die schenking ook een deel van de rechten op de kerk hebben omvat (Erens, 'Parochiezorg der norbertijnen in Oost-Brabant', 191). In mei 1331 verkocht Villers haar rechten in Grimde aan Jan van Rillaar, een poorter uit Tienen, die in augustus daaropvolgend (zijn deel in) het patronaatsrecht aan Heylissem schonk: Nelis H., 'Charte fausse relative à l'église de Grimde (1132)', *Revue des bibliothèques et archives de Belgique* (1906) 395-398. Het resterende derde deel van het patronaatsrecht bleef in lekenhanden (Erens, 191). We vinden niets met betrekking tot Grimde in De Moreau E. en Goetstouwers J.B., *Le polyptique de l'abbaye de Villers* (1272), Leuven, 1908, en De Moreau E., *L'abbaye de Villers en Brabant aux XIIIe et XIIIe siècles*, Brussel, 1909.

¹³ Molenbeek in het Hageland, deel van de in de 19de eeuw gevormde gemeente Molenbeek-Wersbeek.

Kaart 2: Parochies in de dekenijen Leuven en Zoutleeuw waar norbertijnen voor 1300 het patronaatsrecht, geheel of gedeeltelijk, verwierven¹⁴

Legende (schuin gearceerd = afhankelijke kapellen)

▲	Averbode
●	Gempe
◆	Heylissem
●	Park
▼	Tongerlo (horizontaal gestreept = tijdelijk in bezit, afgestoten voor 1300)
■	Sint-Geertrui
-----	grens tussen bisdommen Kamerijk (westen & noorden) en Luik
-----	grens van aartsdiakonaat
-----	grens van dekenij

¹⁴ Als basis diende de kaart van het bisdom Luik in De Moreau E. en de Ghellinck A., *Circonscriptions ecclésiastiques. Chapitres, abbayes, couvents en Belgique avant 1559. Cartes*, kaart III, Brussel, 1948 (*Histoire de l'Eglise en Belgique*, tome complémentaire 2).

Tabel 2: Aantal parochies van premonstratenzers en augustijner koorheren per dekenij rond 1300:¹⁵

dekenij	plattelands-parochies	prem.	aug.	tot. reg. kan.:	waarvan prem.:
Leuven	53	18 (34,0 %)	3 (5,7 %)	21 (39,6 %)	85,7 %
Zoutleeuw	37	5 (13,5 %)	2 (5,4 %)	7 (18,9 %)	71,4 %
Totaal	90	23 (25,6 %)	5 (5,6 %)	28 (31,1 %)	82,1 %

2.2. Aantal zielen?

De procentuele verhouding van het aantal norbertijnenparochies (25,6 %) zegt al iets over de kwantitatieve impact van de norbertijnen op het platteland, maar lang niet voldoende.

Vooreerst moeten we een onderscheid maken tussen parochies met volledig en partieel begeavingsrecht. Een partieel patronaatsrecht werd uitgedrukt in een bepaalde verhouding, bv. de helft, twee derde of zelfs een vierde van het patronaatsrecht. Die verhoudingen gaven de beurtrol weer tussen de rechthebbenden bij de voordracht van een kandidaat-pastoor. Bij de helft van het patronaatsrecht ging bij het overlijden van de pastoor het begeavingsrecht naar die instelling die de overleden pastoor niet had voorgedragen. Het bezit van twee derde van het patronaatsrecht (bv. te Glabbeek) betekende dat men twee keer na elkaar een nieuwe pastoor mocht voordragen; daarna was het de beurt aan de instelling die het resterende derde van het patronaatsrecht bezat. In Kortenaken bezat Heylissem slechts een vierde van het patronaatsrecht. In zes van de 23 parochies slaagden de norbertijnen er niet in het volledige patronaatsrecht te verwerven. Deze factor zwakt het norbertijns overwicht van Heylissem in de dekenij Zoutleeuw wat af: in vier van haar vijf parochies moest de abdij de begeving delen met een andere kerkelijke instelling (in drie parochies bezat zij twee derde van het patronaatsrecht, in één parochie de helft).

Om bij benadering een beeld te krijgen van het aantal zielen onder de hoede van norbertijnen, moeten we noodgedwongen onze toevlucht nemen tot latere demografische gegevens. Voor het hertogdom Brabant zijn die beschikbaar onder de vorm van een reeks fiscale tellingen vanaf 1374.¹⁶ Het best bruikbaar voor Oost-Brabant is de haardtelling uit 1437,¹⁷ waarbij we ons natuurlijk goed realiseren dat de

¹⁵ In tabel 2 en de kaart op voorgaande pagina zijn de parochies opgenomen van de augustijner koorheren van de Sint-Geertruiproosdij te Leuven (gesticht 1204/1206), zodat we een totaalbeeld krijgen op alle parochies in handen van reguliere kanunniken.

¹⁶ Cuvelier, *Les dénombrements*.

¹⁷ Voor een aantal lokaliteiten waarvoor we de haarden kennen in 1437, ontbreken cijfers voor 1374. Bovendien zijn de cijfers vaak niet erg exact en voor kritiek vatbaar (Klep P.M., *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant 1700-1900*, Nijmegen, 1981, 339-341). In onze raming overtrof de bevolkingsomvang van het platteland die in 1374 met 24% (1374: 43.500; 1437: 57.350).

bevolkingsverhoudingen van toen niet altijd de verhoudingen van rond 1300 zullen weerspiegeld hebben.¹⁸

Tabel 3: Plattelandsparochies van reguliere kanunniken (1300) gerangschikt volgens aantal zielen (1437):

Reg. kan.	0-500	501-1000	1001-1500	1500-2000	2001-2500	2501-3000
Tongerlo	2					
Gempe	2	2				
Heylisse*	2	5	1			
Averbode	1	1	1	1		
Park		1	2	1		
Sint-Geertrui	1	2	1			1

* Grimde: geen gegevens voorhanden.

Met rond 1300 ruim een vierde (25,6 %) van de plattelandsparochies in handen controleerden de norbertijnen de zielzorg over bijna een derde (meer dan 29,5 %) van de plattelandsbevolking (en reguliere kanunniken in totaal: twee vijfde of meer dan 39,7 %).

Tellen we daar de grote stadsparochie Diest bij (Tongerlo), dan woonde rond 1437 bijna de helft (48,2 %) van de Oost-Brabanders in een norbertijner parochie. Met de stadsparochie Aarschot van Sint-Geertrui er bovenop, stellen we vast dat niet minder dan twee derde van de bevolking een reguliere kanunnik als zielzorger had.

Laten we Diest buiten beschouwing, dan was Tongerlo met zijn twee kleine parochies bij Tienen zwak vertegenwoordigd. Averbode en Park (vanaf de dertiende eeuw ook Sint-Geertrui) verwierven de grootste parochies, maar dankzij haar hoger aantal parochies was Heylisse de abdij met de meeste zielen onder haar hoede. Wanneer we de parochies van de proosdij van Gempe toevoegen aan deze van Park, dat het toezicht uitoefende over Gempe, dan controleerde Park het grootste aantal zielen (12,1 %).

Opvallend is dus de verdeling van de premonstratenzer zielzorg in Oost-Brabant over verschillende norbertijnenkloosters. De aanwezigheid van vijf belangrijke premonstratenzer gemeenschappen oefende een bijzondere aantrekkingskracht uit op de wereldlijke bezitters van parochiekerken, maar gaf hun ook de kans om hun voorkeur in verschillende richtingen te laten uitgaan.

¹⁸ De bevolkingsschommelingen in de 13de en 14de eeuw zijn moeilijk in te schatten voor het Oost-Brabantse platteland. We beschikken alleen over een aantal fragmentaire, kwalitatieve gegevens. De globale langetermijnbeweging, met een fase van groei in de 13de eeuw, gevolgd door een lange fase van neergang in de 14de eeuw, lijkt op het eerste gezicht ook op te gaan voor Oost-Brabant. In de vroege 15de eeuw zien we her en der weer tekenen van nieuwe groei, zoals de oprichting van een kapel in Ransberg onder Neerlinter (1419) en in het gehucht Wolfsdonk onder Langdorp (1435) (Bets P.V., *Geschiedenis der gemeente Neerlinter*, Leuven, 1868, 119-126; Gerits T.J., 'Archivalia', *Het Oude Land van Aarschot* 5 (1970) 28-31).

Tabel 4: Aantal zielen (1437) in de plattelandsparochies rond 1300 onder de hoede van norbertijnen:(Raming bevolking landelijke parochies in 1437: 9036 haarden = ca. 60.000 zielen)¹⁹

Tongerlo	545	0,9 %	+ Diest: 11.225 (18,7 %)
Gempe	2025	3,4 %	
Averbode	4325	7,2 %	
Park	5210	8,7 %	Park en Gempe samen: 7235 (12,1 %)
Heylissem	> 5590	> 9,3 %	(geen gegevens bekend voor Grimde)
Totaal	> 17695	> 29,5 %	+ Diest: > 28.920 (> 48,2 %)
<i>Sint-Geertrui</i>	6130	10,2 %	(waarvan alleen in Langdorp 2830) + Aarschot: 10.150 (16,9 %)
Tot. reg. kan.	> 23.825	> 39,7 %	+ Aarschot en Diest: 49.070 (65,1 %)

3. De verwerving van de parochies

3.1. Twaalfde eeuw

De premonstratenzers deden hun intrede in het hertogdom Brabant in een periode van belangrijke machtsverschuivingen in het gebied.²⁰ In de vroege twaalfde eeuw kwamen in Oost-Brabant drie dragers van macht met elkaar in conflict: de graaf van Leuven, de bisschop van Luik, en de lokale aristocratie. De positie van de bisschop verzwakte in het eerste kwart van de twaalfde eeuw als gevolg van het verloop van de Investituurstrijd en de verlening van de hertogstitel aan de graaf van Leuven (1106). Tussen 1128 en 1155 boetten ook de graven van Leuven aan gezag in, waarbij de keizer hun van 1128 tot 1139 zelfs de hertogstitel ontnam. De lokale aristocratie maakte van het machtsvacuüm dat op die manier in het tweede kwart van de eeuw ontstond gebruik om haar autonomie, status en sociaal netwerk te versterken, onder meer via de stichting van de premonstratenzer abdijen van Heylissem en Tongerlo (Averbode was een stichting van de graaf van Loon). Pas vanaf 1155 slaagde hertog Godfried III er in zijn gezag te vestigen en kon hij zich opwerken tot een oppermachtig landsheer die een succesvolle territoriale expansiepolitiek ging voeren.

¹⁹ Onze raming is gebaseerd op de uitgave van Cuvelier. Als reductiecoëfficiënt gebruikten we 5, in navolging van P. Klep, die de cijfers van de fiscale tellingen van 1374-1526 aan een kritisch onderzoek onderwierp (Klep P.M., *Bevolking en arbeid in transformatie*, 339-341, 353-360). Als uitgangspunt telden we zowel het aantal fiscale eenheden (haarden) als de in 1437 apart getelde armenhuizen (die laatste cijfers worden niet meegenomen door R. Van Uytven in de cijfers die hij per lokaliteit vermeldt in het naslagwerk *Gemeenten van België. Geschiedkundig en administratief woordenboek*, Brussel, 1981). Voor zeven van de 90 parochies (7,9 %) zijn geen cijfers voorhanden (waarvan één norbertijnenparochie: Grimde). We vermenigvuldigden daarom het geraamde bevolkingscijfer van de niet-stedelijke parochies (57.350) met 7,9 % (resultaat: 61.855). Maar omdat het in deze zeven gevallen om kleine parochies ging, hebben we het resultaat neerwaarts bijgesteld, tot 60.000.

²⁰ Voor wat volgt, zie: Bijsterveld A.-J.A., 'Een nieuwe orde? De politieke en religieuze ontwikkelingen in het Maas-Demer-Scheldegebied in de elfde en twaalfde eeuw en de stichting van norbertijnenabdijen in het tweede kwart van de twaalfde eeuw', *Norbertijnen in de politiek*, 1997, 12-29.

Hoe verhoudt zich de chronologie van de verwerving van de parochies in dit gebied tot deze territoriaal-politieke evolutie?

De vroege afstand door graaf Giselbert van Duras van zijn kerk in het gehucht Runkelen onder Wilderen aan de jonge Parkabdij in 1134 was in alle opzichten een uitzondering: het was de eerste kerk in de bestudeerde regio die in handen van de norbertijnen kwam, de kerk werd meteen omgevormd tot een priorij, de hele transactie was wellicht een nasleep van de verzoening tussen hertog en bisschop (1131) na de slag bij Wilderen in 1129. Giselbert, een oud-bondgenoot van de hertog, overhandigde de kerk van Runkelen aan Park via de handen van bisschop Alexander I, die in 1131, na de vrede met de hertog, de hertogelijke stichting van Park had bevestigd.²¹ In de loop van de twaalfde en/of dertiende eeuw verviel de priorij evenwel tot een hoevekapel, zodat we ze verder buiten beschouwing laten.

Bij de oudste overdrachten van patronaatsrechten aan norbertijnen is zelden een precieze datum voorhanden. Vroege overdrachten, telkens van delen van het patronaatsrecht, zien we gebeuren aan Heylisse (Grimde, voor 1145), aan Tongerlo (Binkom en Oorbeek, voor 1146), en opnieuw aan Heylisse (Bunsbeek en Glabbeek, 1145-1164, eerder kort na 1145). De meeste patronaatsrechten werden verworven na 1150. In de tweede helft van de twaalfde eeuw kregen norbertijnen het patronaatsrecht, al dan niet geheel, te Sint-Pieters-Rode (Park, 1151), Testelt en Messelbroek (Averbode, 1166), Lubbeek (Park, tussen 1161 en 1179), Kortenaken en Hoeleden (Heylisse, tussen 1179 en ca. 1184). Meestal behoorden de schenkers tot de lokale aristocratie, met op kop de familie van Bierbeek (met patronaatsrecht te Bunsbeek, Hoeleden en Kortenaken, alle ten gunste van Heylisse). Nergens zien we daarbij sporen van hertogelijke betrokkenheid, althans wat betreft overdrachten aan de premonstratenzer orde.²² Tekenend was de situatie in Binkom en Oorbeek. Voor 1146 schonken de broers Gerard en Wibert de helft van hun rechten op deze beide kerken aan Tongerlo. Wibert werd later abt van Tongerlo (1167-1178).²³ De hertog kwam niet tussenbeide. Dat deed hij daarentegen wél toen kort voor 1156 heer Lambert van Oorbeek de andere helft van de kerkrechten in beide parochies aan de benedictijnenpriorij van Vlierbeek schonk: dat gebeurde via overdracht in handen van hertog Godfried III.²⁴ Vlierbeek was dan ook door diens grootvader Godfried I gesticht (1125/1227).²⁵

Pas onder het bewind van Godfried III (1142/1155-1190) zien we leenmannen van de hertog delen van het patronaatsrecht overdragen aan norbertijnen en dan nog in slechts drie parochies: te Sint-Pieters-Rode (in 1151, aan Park), te Testelt en Messelbroek (ca. 1180, aan Averbode). In Testelt en Messelbroek stonden in de tweede helft van de twaalfde eeuw minstens negen families hun rechten op de kerken aldaar

²¹ Zie voor deze fase in het conflict tussen hertog en bisschop, Bijsterveld, *Een nieuwe orde?*, 24-25; zie ook: Van Lani S., *Abdij van 't Park: pachthoeven en landbouwdomein*, Heverlee, 1999, 75.

²² Bijsterveld wees er al eerder op dat ook de stichtingen van de norbertijnenabdiën in Brabant uitsluitend het werk waren van de bisschop van Luik en de regionale adel (Bijsterveld, *Een nieuwe orde?*).

²³ Koyen M. en Van Dyck L.C., 'Abbaye de Tongerlo', *Monasticon belge*, VIII: *Province d'Anvers*, 1, Luik, 1992, 283.

²⁴ De Marneffe E., *Cartulaire de l'abbaye d'Aflighem*, Leuven, 1894-1901, 155-157, 205.

²⁵ Smeyers M., *Vlierbeekse kroniek*, Leuven, 1992, 7.

af aan Averbode. De schenkers behoorden zowel tot de bisschoppelijke als hertogelijke machtssfeer. In een aantal gevallen omvatten die rechten ook delen van het patronaatsrecht. Uiteindelijk deed ook Godfried III afstand van zijn resterend deel van het patronaatsrecht, tussen 1180 en 1190. Die schenking werd in 1201 hernieuwd door zijn zoon Hendrik I.

Zelden verwierven de premonstratenzers deze patronaatsrechten via één enkele transactie. In de meeste gevallen was het patronaatsrecht, net als de andere kerkelijke rechten en inkomsten, immers verdeeld onder verschillende rechthebbenden. Vaak waren dit verschillende families (al dan niet aanverwant), soms ook andere kerkelijke instellingen. Het mocht al een krachttoer heten wanneer al die delen uiteindelijk in handen kwamen van één norbertijngemeenschap. Om die reden verwierven de norbertijnen in veel gevallen het volledige patronaatsrecht slechts na verloop van vele jaren. De opsplitsing van het patronaatsrecht verklaart ook waarom in zes parochies de norbertijnen slechts een deel van het patronaatsrecht in handen kregen.²⁶

3.2. Dertiende eeuw

Datzelfde beeld zet zich door in de dertiende eeuw, waarvoor we doorgaans beter zijn gedocumenteerd. Ook de hertogen gaan nu de norbertijnen met kerken in Oost-Brabant begunstigen, zij het dat hun aantal beperkt bleef. Hendrik I en Hendrik II deden afstand van drie patronaatsrechten, zowel ten gunste van Heylisse (Windesheim, 1220), Park (Werchter met Haacht, 1225) als de nieuwe met hertogelijke steun gestichte norbertinessenproosdij van Gempe (Nieuwrode, 1239). Niet alleen was het aantal geschonken rechten laag, twee van deze schenkingen werden al snel aangevochten of teruggedraaid door de lokale adel. In Nieuwrode verklaarde ridder Jan van Aarschot (een afstammeling van het grafelijk geslacht van Aarschot) al in 1241 dat niet de hertog, maar alleen hij het volledige patronaatsrecht bezat en dat de kerk was gebouwd in zijn allodium, wat, opmerkelijk, in 1243 gezamenlijk werd bevestigd door de abten van Park en Averbode en de proost van Sint-Geertrui. In Werchter en Haacht zouden de pas tot de adel opgeklommen nieuwe heren van Rotselaar kort na de hertogelijke overdracht het patronaatsrecht weer opeisen. Maar ook de Berthouts, die de helft van het heerlijk gezag in Werchter en Haacht uitoefenden,²⁷ hielden vast aan hun oude kerkrechten. Pas in 1255 verkochten de van Keerbergens, achterleenmannen van de Mechelse Berthouts, voor een fiks bedrag hun deel van de tienden en het patronaatsrecht op de kerken van Werchter en Wakkerzeel aan Park.

²⁶ Heylisse: Glabbeek ($\frac{2}{3}$ van het patronaatsrecht), Grimde ($\frac{3}{4}$), Neerwinden ($\frac{1}{2}$), Zuurbemde (verdeelsleutel onduidelijk); Tongerlo: Binkom ($\frac{1}{2}$), Oorbeek ($\frac{1}{2}$), Sint-Martens-Vissenaak ($\frac{1}{2}$). De stelling dat de patronaatsrechten slechts in uitzonderlijke gevallen in lekenhanden zouden zijn geweest en dan nog in handen van ten hoogste twee heren, klopt dus niet, evenmin dat de overdracht van het patronaatsrecht meestal slechts het voorwerp van één overeenkomst zou zijn geweest: Van Ermen E., *Feodaal-heerlijke verhoudingen en territoriale patronen in het middeleeuwse hertogdom Brabant (12de-14de eeuw)*, met bijzondere aandacht voor de regio Leuven, onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Leuven, 1989, 731; hernomen in Van Ermen E., 'Adel en ridderschap in het hertogdom Brabant van de 11de tot de 13de eeuw', *Ons heem* 52 (1998) 68-69 (zonder bewijsvoering).

²⁷ Minnen B., 'De machtsverhoudingen in het samenvloeiingsgebied van Demer en Dijle en de vorming van het "Land" van Rotselaar, 1120-1400', *HOGT* 13 (1998) 7-20, 116-129.

Ook in andere parochies die rond het midden van de dertiende eeuw in handen kwamen van de norbertijnen, was het patronaatsrecht verdeeld onder verschillende lokale families, die elk op een verschillend tijdstip hun aandeel overdroegen: Sint-Joris-Winge (1222-1253, families van Oppendorp-Winge, Winge en Boutersem) en Kortrijk (1236-voor 1254: families van Boutersem en van Heist²⁸). In Sint-Pieters-Visseken was het patronaatsrecht in drieën verdeeld, onder twee families (van Vissenaken en van Dalem) en het Sint-Germanuskapittel te Tienen. Nadat de twee families hun recht hadden overgemaakt aan Tongerlo (1239 en 1246), ruilde Tongerlo in 1246 haar kerk van Oorbeek voor de rechten van het Tiense kapittel. Ook de aanwinst van de helft van het patronaatsrecht te Sint-Martens-Vissenaken (1219) was het gevolg van een overeenkomst met een seculier kapittel (Sint-Jan te Luik).

De twee nieuwe adellijke families van Wezemaal en van Rotselaar ten slotte stonden beide het patronaatsrecht in hun domeinkern af aan Averbode. Na de overdracht door Arnold II van Wezemaal van 'zijn' kerk in 1232 (in feite: zijn deel in het patronaatsrecht), deed in 1236 het Luikse Sint-Bartholomeuskapittel hetzelfde met zijn deel, daarbij verwijzend naar de gebedsbroederschap die het in 1230 met Averbode had gesloten. De Rotselaars, die zich in de dertiende eeuw opwerkten tot één der machtigste *barones*-families in Brabant, hielden opvallend lang vast aan het patronaatsrecht te Rotselaar. Nog in 1261 beschouwde Arnold III van Rotselaar dat recht uitdrukkelijk als inherent aan zijn leen.²⁹ Pas in 1280 droeg zijn zoon Gerard het patronaatsrecht over aan Averbode. Zijn zoon Jan was in dat jaar provisor geworden van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen en zou in 1289 abt worden van Averbode.³⁰ Rotselaar was daarmee in 1280 de laatste parochie in Oost-Brabant die vóór 1300 overging in norbertijnse handen. Tekenend voor de hardnekkigheid waarmee zij zich met 'hun' kerk verbonden voelden, was dat de Rotselaars de enigen waren waarvan wij weten dat zij hun veto konden stellen tegen de pastoorskeuze door de abt.

3.3. *Betwistingen en wrijvingen*

Vaak duurde het nog jaren, soms decennia voor een norbertijnengemeenschap na de officiële overdracht in het ongestoorde bezit verkeerde van een parochie. Voor niet minder dan 18 op 24 kerken (Grazen inbegrepen) zijn er betwistingen of minstens wrijvingen gedocumenteerd. Opvallend is dat die zich haast alle voordeden in de dertiende eeuw. Een belangrijke reden hiervoor is dat toen het landschap van adel en ridderschap in Brabant gevoelig wijzigde. Sommige oude families verdwenen of verloren hun status. Daarnaast verscheen een grote groep nieuwe geslachten.³¹ Die stelden alles in het werk om macht en aanzien te verwerven. Ook het bezit van kerkelijke rechten en inkomsten hoorde daarbij. Hoe hoger geplaatst de familie, hoe hardnekkiger die aanspraken.

²⁸ Waarbij Heist een nog niet geïdentificeerde plaats is: Van Ermen, *Feodaal-heerlijke verhoudingen*, 812.

²⁹ Minnen B., *Een landelijke parochie in de middeleeuwen: Rotselaar (1044-1559)*, Leuven, 1991, 61.

³⁰ Minnen, *Een landelijke parochie*, 65-66. Over deze Jan van Rotselaar, zie ook: Delmaire B., 'Un texte prémontré inédit: les *Miracula beate Marie de Malaise* par Jean de Rotselaar (1273), *Analecta Praemonstratensia* 77 (2001) 121-147.

³¹ Van Ermen, 'Adel en ridderschap', 70.

Enkele voorbeelden. In Hoeleden, waarvan het patronaatsrecht rond 1180 door Walter II van Bierbeek aan Heylisseem was geschonken, geraakten de heerlijke rechten in de eerste helft van dertiende eeuw in handen van de heer van Wezemaal. Van 1241 tot 1254 en mogelijk tot 1257 kwamen Arnold II van Wezemaal en zijn zonen enkele keren met Heylisseem in botsing over het patronaatsrecht. Tot twee keer toe (1254 en 1257) lieten zij hun aanspraken varen in ruil voor een geldsom. Merkwaardig is het contrast met Wezemaal zelf, waar de familie Averbode na 1232 in het ongestoord bezit van het patronaatsrecht zou laten. Mogelijk was dit omdat de kerk als grafkerk van de familie ging dienen.

Veruit de hardnekkigst betwiste parochies waren het uitgestrekte Werchter en haar voormalige afhankelijke kapel Haacht. In 1225 stond hertog Hendrik I zijn deel van het patronaatsrecht af aan Park. Maar in het decennium daarop breidde Arnold III van Rotselaar, leenman van de hertog, zijn hoge rechtsmacht ook uit over dit gebied. Tekenend voor zijn verworven positie is dat de hertog in het langdurige geschil over Werchter-Haacht tussen de heer van Rotselaar en de Parkabdij nergens intervenieerde. Toen de kerk van Werchter (waarvan de abt van Park intussen de *persona* was) in 1235 vacant werd, kwam het met Park tot een proces over gronden, tienden én het patronaatsrecht te Werchter en Haacht. Volgens een bewaard gebleven getuigenverhoor was het proces zelfs ingespannen door Hendrik van Meerbeek, *clericus* van Arnold III, waarschijnlijk diens hofkapelaan, aan wie Arnold wellicht het pastoraat in Werchter in het vooruitzicht had gesteld. Het proces kwam in handen van pauselijke rechters onder leiding van de deken van de kathedraal van Luik. In juni 1235 verzaakte Arnold op het kerkhof van de kapel van Wakkerzeel aan zijn 'haat of vijandschap' tegen Park en erkende hij de hertogelijke schenking uit 1225, nadat Park hem weliswaar 50 pond had betaald voor landerijen en enkele andere wereldse rechten. Arnold moest deze 'vrede consumeren' door de plechtige overdracht van die rechten op het altaar in de abdijkerk van Park. Maar de edelman weigerde de opgestelde oorkonde te bezegelen zolang de abt van Park geen vergelijk had getroffen met Hendrik van Meerbeek. Pas op 22 oktober droeg de aartsdiaken de zielzorg weer op aan de abt van Park, maar Hendrik van Meerbeek verzaakte aan zijn aanspraken pas einde november 1236.

In 1277 werden de kerkelijke rechten opnieuw aangevochten door de Rotselaar-clan. Nu was ook de begeving van het beneficie voor de zielenmis te Haacht en van de kosterijen van Werchter en Haacht in het geding. Hoe sterk deze rechten ook nu nog als een onvervreemdbaar deel van het familiepatrimonium werden beschouwd toont het feit dat de uiteindelijke overdracht door heel de familie werd verricht: de toenmalige heer, Gerard, zijn broers Jan (toen zelf al norbertijn en later abt van Averbode) en Jacob; zijn zus Catharina, gehuwd met Adam van Wilre; en Willem, kanunnik te Luik. Drie jaar later zou Gerard Averbode en niet Park begunstigen met het patronaatsrecht van Rotselaar.

Wrijvingen over verworven patronaatsrechten deden zich niet alleen voor met de lokale families, maar ook met kerkelijke instellingen. In die gevallen ging het om betwistingen van delen van het patronaatsrecht of om rechten en inkomsten verbonden aan het personaat. Tongerlo was de enige abdij die in Oost-Brabant na betwistingen enkele parochies opgaf, maar dan wel in ruil voor goederen of een andere

parochie. In 1218 verzaakte de abdij aan haar aanspraken op het patronaatsrecht van Binkom ten gunste van de Johannierter kommanderij van Walsbergen (te Wommersom) in ruil voor goederen elders. De ruil rond 1246 met het Sint-Germanuskapittel te Tienen diende om tussen beide ‘stabiliteit en vrede’ te bevorderen. In 1210 werd de kerk van Lubbeek (tussen 1161-1179 aan Park) betwist door kandidaat-pastors van de abdij van Park en, hoogstwaarschijnlijk, van het Sint-Bartholomeuskapittel te Luik.³² De zaak werd uiteindelijk beslecht door zaakgelastigden van de paus in de Sint-Pieterskathedraal te Keulen, waarbij de kandidaat van Park (toen nog geen norbertijn) het pleit won.

Ook de deling van het patronaatsrecht met andere kerkelijke instellingen leidde tot conflicten. In 1209 regelden Heylisse en het kapittel van Tongeren hun geschil over de verdeling van de tienden in verhouding tot ieders deel in het patronaatsrecht te Zuurbemde. In Glabbeek moest Heylisse zich er in 1258 bij neerleggen dat de cisterciënzerinnen van Terkameren (bij Brussel) sinds 1247 rechtmatig in het bezit waren van het resterende derde van het patronaatsrecht. In 1260 betichtte Heylisse de pastoor van Onze-Lieve-Vrouw-Tielt (een regulier kanunnik van Sint-Geertrui te Leuven) ervan sacramenten te verstrekken aan sommige parochianen van Sint-Martens-Tielt en de bijhorende inkomsten te innen.

4. Norbertijnenparochies met en zonder norbertijnenpastors

4.1. Inleiding

Gegevens over seculiere en reguliere pastors zijn vrij schaars. Het is daarom niet mogelijk voor elke parochie de vraag te beantwoorden of er voor 1300 norbertijnenpastors aanwezig waren en sinds wanneer. In veel gevallen wordt pas na 1300 de eerste pastoor vermeld. Ook dienen we rekening te houden met de zes parochies waar de norbertijnen slechts gedeeltelijk het patronaatsrecht bezaten.

4.2. Evolutie: seculariseren of norbertijnen en vanaf wanneer?

4.2.1. De algemene ontwikkeling en de rol van Tongerlo hierin

De twaalfde- en dertiende-eeuwse versies van de statuten van de orde legden vooral de nadruk op het leven en gebed in het klooster. In de oudste statuten was het zelfs verboden om nog altaren met zielzorg te aanvaarden. De pauselijke privileges volgen de ontwikkelingen op het terrein echter dicht op de voet. Al in 1144 stond paus Lucius II de abdij van Roggenburg (Zwaben) toe om zielzorg in geïncorporeerde parochies door eigen kanunniken te laten uitoefenen.³³ In Brabant heeft Tongerlo een voortrekkersrol in de parochiale zielzorg gespeeld. In 1163 verwierf de abdij de

³² De tegenkandidaat van de abdij van Park was G., kanunnik van Luik. Blijkens oorkonden uit 1326 en 1343 bezat het Sint-Bartholomeuskapittel te Luik grondheerlijke rechten in Lubbeek. Eenzelfde vaststelling deden we in Rotselaar: grondheerlijke rechten van hetzelfde kapittel daar omstreeks 1260 waren nog een reminiscentie aan de tijd toen het kapittel de kerk van Rotselaar bezat (1044-einde 12de eeuw) (Minnen, *Landelijke parochie*, 38-39, 47-50).

³³ Zie voor deze ontwikkeling in laatste instantie Flachenecker H., ‘*Consuetudines und Seelsorge. Zum Selbstverständnis der Prämonstratenser*’, Melville G. en Müller A. (ed.), *Regula Sancti Augustini. Normative Grundlage differenter Verbände im Mittelalter*, Paring, 2002, 295-333.

belangrijke, want vroeg-stedelijke parochie Diest. Reeds het jaar daarop gaf Reinald van Dassel, elect-aartsbisschop van Keulen, en als kanselier en legaat van Frederik I Barbarossa de machtigste man van het Roomse Rijk na de keizer, Tongerlo de toelating om één van haar kanunniken in die kerk te laten aanstellen. Nog datzelfde jaar verruimde de keizerlijke tegenpaus Victor IV dat recht tot al de parochies van Tongerlo. Mogelijk kaderde dit privilege in de propagandaslag die tijdens het zogeheten Alexandrijnse schisma (1159-1177) werd geleverd tussen keizer Frederik I en paus Alexander III. In een volkrijke parochie als Diest, op een knooppunt van handelsverkeer, konden de premonstratenzers van Tongerlo, die zich aan de kant hadden geschaard van de bisschop van Luik en het keizerlijke kamp, als verkondiger van het keizerlijke standpunt worden ingezet.³⁴ In navolging van ontwikkelingen elders (bv. Dryburgh in Schotland, 1184)³⁵ versterkte paus Urbanus III in 1186 de greep van Tongerlo op haar parochies: abt Herman mocht in de abdijparochies vier of ten minste drie medebroeders plaatsen, waarvan één als pastoor. In 1188 ten slotte kende paus Clemens III dit recht toe aan alle premonstratenzer abdijen.

In de Oost-Brabantse plattelandsparochies verschijnen de eerste norbertijner pastoors pas ten vroegste op het einde van de twaalfde eeuw.

4.2.2. Heylisseem

In 1194, 1198 en opnieuw in 1240, bepaalden paus en bisschop dat de abt van Heylisseem de kerken die hij integraal bezat, vrij mocht begeven, dus zonder inmening van aartsdiaken en deken. Met dergelijke vrijstellingen wilde de kerkelijke overheid de norbertijnenabdijen uitbouwen tot centra van zielzorg.³⁶ In ons gebied behoorden alleen Bunsbeek en Wersbeek bij deze enkele kerken. Of dit meteen inhield dat de abt daar medekanunniken aanstelde, is niet direct duidelijk. De tekst van 1240 spreekt over geschikte *vicarii*. Averbode verkreeg in 1240 dezelfde toelating; daar ging het om vier kerken, waaronder in onze regio alleen Wezemaal. Omdat zeker in Wezemaal vanaf 1234 een norbertijn als pastoor fungeerde, kunnen we aannemen dat ook de geïncorporeerde parochies van Heylisseem door eigen kanunniken werden bediend.

De vraag is of de abt van Heylisseem dan in de andere, niet-geïncorporeerde parochies een seculiere priester liet benoemen. Daarop wijst de regeling die de abdij in 1209 met het kapittel van Tongeren sloot over het gedeelde patronaatsrecht te Zuurbemde. Wanneer die kerk vacant werd, zouden Heylisseem en haar deelgenoten (*comparticipes*) binnen de zes maanden een *persona* voordragen. Zowel deze lange termijn om een geschikte pastoor te vinden als de plicht om die kandidaat-pastoor eerst ter goedkeuring aan het Tongerse kapittel voor te stellen, wijzen in de richting van een seculiere priester. De presentatie van seculiere priesters verklaart ook de zware druk die notabele families op de abdij uitoefenden om hun kandidaat benoemd te krijgen. Tot driemaal toe, in 1246, 1248 en 1252, bepaalden de paus en zijn legaat dat Heylisseem hiertoe niet kon worden gedwongen. Hetzelfde zien we trouwens gebeuren in Park (1247). In 1256 breidde de paus deze bescherming uit over de hele orde.

³⁴ Zie Minnen B., 'De moeizame vestiging van de norbertijnen van Tongerlo in Diest (1163-1305)', *Jaarboek van de Vrienden van de Sint-Sulpitiuskerk*, 2005 (in druk).

³⁵ Vermeld in Flachenecker, 'Consuetudines und Seelsorge', 316-317.

³⁶ Cf. Flachenecker, 'Consuetudines und Seelsorge', 332.

De enige niet-geïncorporeerde parochies waar we een norbertijn uit Heylisseem zien aantreden zijn Glabbeek en Grazen. In 1259 moest de abdij van Terkameren de presentatie van broeder Jan, kanunnik van Heylisseem, als geldig erkennen en dat ‘zo nodig’ met een oorkonde bevestigen. De vorige pastoor was voorgedragen door Terkameren. Omdat Heylisseem twee derde van het patronaatsrecht bezat, mochten de norbertijnen bij de volgende vacature nogmaals het presentatierecht uitoefenen; pas de keer daarop was het weer de beurt aan de cisterciënzerinnen van Terkameren. In 1249 verzaakte de burggraaf van Montenaken aan zijn aanspraken op de kapel (met kerkhof) van Grazen. De abt van Heylisseem zou de kapel door een van zijn kanunniken laten bedienen. Die mocht alle sacramenten verstrekken aan de omwonenden, als daartoe de toestemming werd verkregen ‘van diegenen (meervoud) die de zielzorg over die omwonenden verzorgen’.

4.2.3. Tongerlo

In Sint-Martens-Vissenaken (verworven in 1219) verzaakte in 1226 magister R. van Hoksem aan het personaat, waarop de aartsdiaken de zielzorg overdroeg aan abt Egerik. Hier zien we een analoog scenario als in de Oost-Brabantse Parkparochies, waar in de jaren 1230 de seculiere pastoor zijn ambt neerlegde zodat de abt een norbertijn kon laten aanstellen. Tongerlo deelde de begeving met het Luikse Sint-Janskapittel. Zo weten we dat Sint-Martens-Vissenaken in 1291 opnieuw een seculier pastoor had, vermits hij Tongerlo de novale tienden betwistte. In 1307 en 1308 was de pastoor weer een kanunnik Tongerlo, broeder Arnold van Houtem.

4.2.4. Averbode

Al in 1199 gaf bisschop Albert II aan Averbode het recht om in de kerken van Testelt en Messelbroek (verworven in 1166) ‘priesters’ (*sacerdotes*) aan te stellen uit eigen rangen.

In Wezemaal ging alles zeer snel. Arnold van Wezemaal droeg in 1232 de kerk over op het moment dat die vacant was geworden. De op dit punt zeer actieve aartsdiaken Boudewijn *de Vallibus* (1229-1235)³⁷ stelde op 9 juni 1232 abt Robert (1226-1237) aan in de *cura* van Wezemaal, waarbij hij (zoals straks voor Werchter en Lubbeek) verwees naar het pauselijk privilege uit 1188. In 1234 verklaarde de abt dat hij en zijn opvolgers in de kerk drie geschikte priesters zouden aanstellen en een vierde priester in de slotkapel van de heer. Vermits in 1269 een parochiaan van Wezemaal de ‘religieuzen’ (meervoud) van Averbode verweet hem het huwelijk te hebben willen beletten, mogen we aannemen dat ook de hulppriesters van de pastoor uit Averbode afkomstig waren. Ook in de Park-parochies Werchter (1255, 1289) en Lubbeek (1289) werd de zielzorg toevertrouwd aan mini-gemeenschappen van drie tot vier norbertijnen. De vraag waarom de betrekkelijk kleine parochie Wezemaal evenveel priesters telde als de grote parochies Lubbeek en Werchter is intrigerend. Wellicht speelde hier de aanwezigheid van een belangrijke adellijke familie een rol die de kerk als haar grafkerk ging gebruiken.

³⁷ Schoolmeesters E., ‘Tableau des archidiacres du diocèse de Liège pendant le XIIIe siècle’, *Leodium* 2 (1903) 4.

Ook in Rotselaar werd, na de overdracht van het patronaatsrecht in 1280, een norbertijn uit Averbode benoemd. De eerst gekende pastoor uit Averbode was Willem Payn, vermeld ca. 1307, die voordien proost was geweest in de abdij.³⁸

4.2.5. Park

Voor de parochie Werchter-Haacht-Wakkerzeel, verworven in 1225, zijn we zeer goed gedocumenteerd. Deze uitgestrekte parochie, op het samenvloeiingspunt van Demer en Dijle, werd in 1231 de poort voor de parochiezorg door de Parkabdij in de dekenij Leuven. Op 17 januari 1231 stelde aartsdiaken Boudewijn *de Vallibus* abt Hendrik van Brussel (1226-1239) aan als pastoor van Werchter met zijn afhankelijke kapellen Haacht en Wakkerzeel. De abt was voorgedragen door zijn convent. Ook hier verwees de aartsdiaken nadrukkelijk onder meer naar het pauselijk privilege uit 1188. Drie dagen later, op 20 januari, gelastte hij meester Siger van Lubbeek om de abt in het lijfelijk bezit te stellen van de kerk van Werchter. Magister Siger kennen we als de seculiere pastoor van Lubbeek die daar in 1210 met steun van Park werd benoemd. Deze daad bracht een domino-effect op gang, die een bewuste politiek laat zien van de abt, daarin gesteund door aartsdiaken Boudewijn. Eens de abt pastoor van het grote Werchter was, zorgde hij voor de afsplitsing van Haacht, waar inmiddels volop nieuwe gronden werden ontgonnen,³⁹ tot zelfstandige parochie. Op 10 februari verleende Franco, deken van Leuven, op gezag van de aartsdiaken, de zielzorg en de bewaking van de relieken van de kerk van Haacht aan abt Hendrik. In beide parochies liet de abt de zielzorg uitoefenen door een vicaris (een *investitus* van Werchter uit Park wordt vermeld in 1233). In 1235 werd de parochie opnieuw vacant en werd abt Hendrik door aartsdiaken B. *de Vallibus* opnieuw in het lijfelijk bezit gesteld van de kerk. In 1272 werd kanunnik Jan de nieuwe pastoor van Haacht.

Nog in diezelfde maand februari 1231 loodste Park haar kanunniken als pastoor binnen in Lubbeek en Sint-Pieters-Rode. Daarbij werd niet gewacht tot die kerken door overlijden vacant werden: in beide parochies deden de seculiere pastoors afstand van hun functie. Eén week na Haacht werd de eerste norbertijn uit Park geïnstalleerd in Lubbeek. Midden februari 1231 gaf de pastoor, de reeds vermelde meester Siger, de kerk van Lubbeek terug (*'reportavit'*) in handen van de abt van Park (waarbij hij tevens enkele laatste wilsbeschikkingen liet optekenen over zijn *mansio* te Lubbeek, bestaande uit meerdere huizen en andere gebouwen). Op voordracht van de abt en het convent van Park verleende de aartsdiaken op 16 februari de zielzorg en de bewaking van de relieken aan hun medebroeder Walter. Ook nu verwees de aartsdiaken naar het pauselijk privilege uit 1188. Slechts enkele dagen later al, op 20 februari 1231, stond ook W., kanunnik van de Sint-Pieterskerk te Leuven, zijn recht op de kerk van Sint-Pieters-Rode af aan Park. Vermoedelijk werd ook hij toen vervangen door een Parkse norbertijn. Pas twee jaar later (1233) volgde de Luikse bisschop Jan van Eppes de feiten en stond hij Park toe om een kanunnik voor te dragen voor de zielzorg in de kerken die tot haar begeving behoren: Werchter (met Haacht en Wakkerzeel), Sint-Pieters-Rode, Lubbeek en Pont-à-Celles.

³⁸ Minnen, *Een landelijke parochie*, 85.

³⁹ Minnen B., 'Het ontstaan van de parochie Haacht (1231)', *HOGT. Haachts geschied- en oudheidkundig tijdschrift* 9 (1994) 87-94.

Een gevolg of misschien zelfs een tweede fase van deze bewuste inplantingspolitiek van abt Hendrik van Brussel was de verwerving van kerkrechten door de proosdij van Gempe vanaf 1234. Onder het bewind van proost Arnold, een kanunnik uit Grimbergen (na 1231-1243?) en van abt Hendrik van Brussel (1226-1239) verkreeg Gempe het patronaatsrecht te Winge (1234), Kortrijk (1236 e.v.) en Nieuwrode (1239 e.v.). Al in 1235, zes jaar voor de overdracht van het patronaatsrecht, stond Godfried, de pastoor van Nieuwrode, ten overstaan van aartsdiaken Boudewijn de bediening van de kerk af aan de proost van Gempe, waarbij hij zich nog het recht voorbehield om deze afstand te herroepen. Ook in de parochies van het norbertinesenklooster van Gempe werden norbertijnen tot pastoor aangesteld. In 1248 was Egidius, proost van Gempe, de *investitus* van Winge. Wellicht waren de norbertijnenpastoors elders afkomstig uit Park.

Het patronaatsrecht te Molenbeek verwierf Gempe pas later (tussen 1251 en 1279). Maar mogelijk zien we er al een norbertijn vanaf ca. 1270. In 1272 gelastte de deken van Leuven aan de pastoors (*investiti*) van Werchter én Molenbeek om Jan, kanunnik van Park, in bezit te stellen van het altaar van de kerk van Haacht. In 1288 evenwel erkende priester Jan Quet van Landen dat er weliswaar al jarenlang norbertijnen aangesteld werden in de kerken van Winge, Kortrijk en Nieuwrode, maar hield hij zijn aanspraak op het altaar van Molenbeek staande.

4.3. Aantal norbertijnen en terugval

Slechts in drie van de 23 norbertijnse parochies in Oost-Brabant zien we dat, in navolging van het pauselijk privilege uit 1188, daadwerkelijk drie tot vier norbertijnen met de zielzorg werden belast: Wezemaal (1234), Werchter (1255, 1289) en Lubbeek (1289). In 1255 kennen we de namen van de Werchterse parochiegeestelijkheid: de priesters Reinier, *investitus*; broeder Everard, broeder Siger en heer Godfried. Drie regulieren en één seculier dus. In februari 1255 gaf de aartsdiaken van Luik aan de abt van Park toestemming om ook het beneficie dat bediend werd door priester Godfried aan één van zijn kanunniken toe te vertrouwen.

Leven als kloosterling van een orde met een streng ascetisch ideaal midden in een open, wereldse gemeenschap zorgde voor spanningen. Al in 1220 gelastte paus Honorius III aan de bisschoppen en aartsbisschoppen van de westerse christenheid niet te beletten dat norbertijnen in parochiedienst die misstappen hadden begaan, ter discipline naar de abdij werden teruggeroepen.⁴⁰ In 1242 vond de abt van Averbode het veiliger om in een aantal kerken, waaronder Testelt, seculiere priesters te presenteren, omdat de reguliere kanunniken er bloot stonden aan wereldse verlokkingen. Ook de noodzaak om voldoende effectieven in huis te houden, deed de abdijen na het midden van de dertiende eeuw overwegen om seculiere pastoors voor te dragen. Die trend zette zich door rond 1260. In dat jaar stond de bisschop van Luik aan de abt van Park toe om kanunniken-pastoors te vervangen door seculiere priesters, wanneer dat beter zou uitkomen, “vermits het heel gevaarlijk is dat zij die geroepen zijn om in

⁴⁰ Le Paige J., *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis*, dl. 1, Parijs, 1633, 652-653.

de kloosterstille God te dienen, met exterieure en wereldse zaken vermengd gera-ken”.⁴¹

De nieuwe opstelling van de norbertijnen drong ook door tot bij de lokale adel. In 1266 schonken Arnold van Rotselaar en zijn vrouw Beatrix aan Park al hun rechten op het beneficie van het altaar der Overledenen in Haacht; bij de eerstvolgende vacatie mocht Park het begeben aan één van haar kanunniken of een andere geschikte priester. Om dezelfde redenen werd in de grote parochies met meerdere norbertijnen-priesters het aantal norbertijnen teruggeschroefd. Bisschop Jan van Vlaanderen gaf in 1289 aan Park de toelating om één van de drie kanunniken in Lubbeek en Werchter te vervangen door één seculier priester, alweer ter vermeerdering van de eredienst in de abdij.

Ten slotte zorgde de aanstelling van seculieren voor meer inkomsten voor de abdij-gemeenschap. De abten moesten aan de seculiere pastoor immers alleen een voldoende groot inkomen voorzien uit de parochiale inkomsten, waarvan de rest ten goede kwam van de abdij. Dat motief was belangrijk voor het bescheiden Gempe, dat reeds vanaf de jaren 1240 met een gebrek aan middelen kampte. Uit een bisschoppelijke bevestiging uit 1282 weten we dat reeds de bisschoppen Hendrik van Gelre (1247-1274) en Jan III van Edingen (1274-1281) aan Gempe hadden toegestaan om, wegens de armoede van de proosdij, in Winge, Kortrijk en Nieuwrode seculiere pastoors voor te dragen, zodat de kerkinkomsten na aftrek van de *portio* voor de pastoor naar de proosdij konden vloeien.

De norbertijnen werden dus voor moeilijke keuzes geplaatst: in welke parochies behielden ze meerdere priesters uit eigen rangen, waar niet, en welke risico's hield dit in voor de kwaliteit van zowel de zielzorg als het beheer van het patrimonium van de parochiekerk?

5. Epiloog

Als conclusie kunnen we stellen dat het relatief dichte net van norbertijnenparochies in Oost-Brabant in gespreide slagorde en op verschillende manieren werd verworven en bemand. Van de vijf begunstigde norbertijngemeenschappen kreeg de weinig bestudeerde abdij van Heylisse in dit gebied de meeste parochies. Slechts in een beperkt aantal parochies werden mini-gemeenschappen van drie tot vier reguliere kanunniken geïnstalleerd. In de meeste parochies fungeerde de pastoor op zijn eentje. In een aantal gevallen was dit een norbertijn, maar er waren ook kerken die door een seculiere pastoor werden bemand. Na het midden van de dertiende eeuw nam de tendens om seculieren aan te stellen zelfs toe. In zes parochies ten slotte deelden de norbertijnen hun patronaatsrecht met andere religieuze gemeenschappen, zodat daar periodes met een norbertijn als zielzorger werden afgewisseld met periodes met een pastoor van andere origine.

⁴¹ “maxime cum periculosum nimis sit illos qui ad hoc vocati sunt ut in claustrali silentio Domino famulentur, exterioribus negotiis et secularibus immisceri”: Heverlee, Abdij van Park, Archief, cartularium B, fol. 108v°-109r°.

De vraag die zich nu aandient voor verder onderzoek is in welke mate deze verscheidenheid zijn stempel drukte op de kwaliteit van de zielzorg en hoe de plaatselijke bevolking de al dan niet directe aanwezigheid van de norbertijnen beleefde. Documenten die toelaten de kwalitatieve impact van de norbertijnen op het geloofsleven van de dorpingen te beoordelen zijn echter voor de middeleeuwen jammer genoeg uiterst zeldzaam. Daarom wil ik graag, bij wijze van epiloog, afsluiten met een document uit 1402 over Werchter. Hoewel het met een eeuw het eindpunt van de hier bestudeerde periode overschrijdt, geeft het toch een zeldzame kijk op vraag en aanbod inzake zielzorg in een norbertijnenparochie, waarbij de parochianen ook naar het verleden refereerden.

De inwoners van Werchter eisten op een aantal vlakken een tegemoetkoming van de abdij van Park, als zielzorger en als tiendheffer. Met betrekking tot de zielzorg bereikten beide partijen de volgende overeenkomst. Park moest in de kerk van Werchter, zoals door de parochianen was gevraagd, drie “witte kappen” (drie witteren dus) leveren, waarvan één de pastoor zou zijn, of minstens “twee van witten kappen en eenen wereleken”. De parochianen hechtten dus niet alleen belang aan het feit dat de pastoor een norbertijn moest zijn, ook de oude instelling van norbertijnen-hulpvaarders wilden zij niet loslaten. De drie religieuzen moesten verblijven in Werchter, zoals vanouds gebruikelijk, en ook de dienst in de afhankelijke kapel te Wakkerzeel verzorgen. Opvallend was vervolgens de vraag naar een groot aantal missen: niet alleen moesten de priesters (liefst drie, maar minstens twee) op heiligdagen minstens twee missen opdragen, maar ook twee missen op woensdag en zaterdag, zelfs al waren dat werkdagen. De parochianen vroegen daarnaast ook nog twee missen op maandag, maar Park mocht zelf uitmaken of ze op dat verzoek zou ingaan.

De abdij en de parochiegemeenschap beloofden deze overeenkomst na te leven onder een dwangsom van 1000 gouden Franse kronen, half voor de officiaal van Luik, half voor de heer van Rotselaar, die persoonlijk was tussenbeide gekomen, want hij bevestigde zijn zegel naast dat van het convent van Park en van de dorpsgemeenschap.⁴²

⁴² Heverlee, Abdij van Park, Archief, cartularium B, fol. 64v°-67r°; Cartularium Libert de Pape, vol. B/18, fol. 21v°-26v°.

Leeuw en lam in de parochie.
De *Syntagma Pastorale* van Augustinus Wichmans
(1641/42)

Frans Hoppenbrouwers

In dit artikel¹ staat het handschrift *Syntagma Pastorale* centraal, een zeventiende-eeuwse handleiding voor dorpspastoors. Deze pastorale verhandeling werd geschreven tussen 1639/40 en 1641/42 door de norbertijn Augustinus Wichmans van de abdij Tongerlo (1596-1661). In vertaling luidt de titel:

Pastorale verhandeling. Over de ouderdom en noodzaak van de catechismus, over het onderwijs aan de armen, de ongecultiveerde plattelandsbevolking, en de kinderen. Voor alle kerkelijke zielenherders en hun kapelaans.

Deze bijdrage stelt drie zaken aan de orde. Wie was Augustinus Wichmans? Wat is er bekend over het handschrift en het ontstaan ervan? Hoe ziet de ideale parochiepriester eruit? Met deze vragen is de hoofdstructuur van deze bijdrage gegeven. Tot slot volgen conclusies en een beknopt bronnen- en literatuuroverzicht.

1. Augustinus Wichmans (1596-1661)

De wieg van Franciscus Wichmans staat te Antwerpen, waar hij begin 1596 vermoedelijk in een familie van gegoede handwerklieden ter wereld komt. Na voltooiing van de Latijnse School treedt hij als zeventienjarige in de abdij Tongerlo in. Hij krijgt de kloosternaam Augustinus. In de jaren 1610, begin jaren '20 studeert hij aan de artes-faculteit van Leuven, bereidt zich voor op het priesterschap en voltooit zijn theologiestudie in Leuven. Daarna ontwikkelt hij zich tot schrijver van vroomheidboeken die meestal de Maria- en heiligenverering op het oog hebben. Vooral zijn magnum opus *Brabantia Mariana Tripartita* uit 1632 genoot en geniet nog steeds bekendheid. In de abdij vervult hij diverse functies en die van novicemeester tekent hem als een voorbeeldige norbertijn. Frater Augustinus wordt een vertrouweling van zijn prelaat Hadrianus Stalpaerts († 1629). In 1630 wordt hij pastoor in Mierlo en in 1632 krijgt hij de veel grotere parochie Tilburg onder zijn hoede. Vanaf 1639 of 1640 werkt hij aan de *Syntagma Pastorale*. Het blijkt een belangrijke fase in zijn leven. Pastoor Wichmans is nu een man van middelbare leeftijd en de ervaren premonstratenzer, boekenschrijver en dorpsherder wacht nog een zware, laatste levensopdracht. In 1642 wordt hij met recht van opvolging gekozen tot coadjutor van prelaat Theodorus Verbraecken die op de tweede zaterdag van 1644 overlijdt.

De auteur van de *Syntagma Pastorale* behoort tot de meest geroemde en bekendste norbertijnen uit de geschiedenis van de abdij Tongerlo en niet ten onrechte. Eerst als schrijver, later als prelaat levert hij een belangrijke bijdrage aan de eer en glorie van de abdij. Ze wordt verfraaid met barokke kunst, standbeelden en schilderijen. Ook Wichmans laat zijn norbertijnen studeren en ze krijgen een gedegen theologische opleiding, in Leuven, Douai of Rome. Hun universitaire graden zijn aanzienlijk: elf licentiaten en drie doctores. Zijn onderdanen schrijven een groot aantal boeken.

¹ Zie tevens de meer uitvoerige bijdrage met dezelfde titel in *Analecta Praemonstratensia* 81 (2005) 195-244.

Verder treedt Wichmans op als mecenas die bijvoorbeeld in 1649 en 1651 de verzamelde werken van de priester-historicus Pontus Heuterus in Leuven laat uitgeven. In 1659 verschijnt Antonius Sanderus' *Chorographia sacra Tongerloae*, een beschrijving van de abdij Tongerlo. De gerenommeerde Tsjechische graveur Wencezlas Hollar maakt werk voor hem. Bovendien ziet prelaat Wichmans toe op passende pastorale zielzorg in het huidige Noord-Brabant, wanneer dit deel der Lage Landen in 1648 verloren gaat voor de koning van Spanje. Daarnaast verwerft hij nieuwe parochies waar de talrijke norbertijnen van Tongerlo hun bezigheid kunnen hebben. Wanneer in de Tongerloze parochies zich Mariawonderen voordoen, bevordert hij de verering van Maria en ondersteunt die materieel en personeel. Zo in Duffel, waar in 1653 en 1663 zelfs doden uit het vagevuur verschijnen. Als prelaat legt hij een eerste fundament voor de norbertijnse derde orde voor leken.

Het moet gezegd worden, prelaat Wichmans heeft zijn tijd mee. De abdij heeft het politiek-militaire gewoel van de Tachtigjarige Oorlog ongeschonden doorstaan en staat er economisch uitstekend voor. Het spirituele klimaat in en rond de abdij is eveneens gunstig en ontvangt voeding vanuit de intellectuele centra Antwerpen en Leuven. Na het Concilie van Trente (1543-1565) gaat een nieuw religieus elan door de rooms-katholieke kerk, ook in de Zuidelijke Nederlanden. Tongerlo heeft daaraan deel, wat zich bijvoorbeeld uit in een streven naar betere vorming en leefwijze van de premonstratenzers zelf en in de ambitie om het geloof van de katholieke gelovigen in de parochies te verdiepen. Verder beleeft de abdij in de eerste helft van de zeventiende eeuw een grote toeloop van nieuwe norbertijnen, waardoor uit een groot reservoir van gevarieerd talent kan worden geput en tevens een groter accent op de pastoraat-uitoefening mogelijk wordt. Wichmans gaat met zijn tijd mee en weet veel te bereiken.

Na zijn overlijden op 11 februari 1661 krijgt Wichmans een grafsteen met een korte maar lovende tekst. Het grafschrift prijst de overleden prelaat om drie redenen: 'de pracht van de abdij, zijn voortreffelijke geschriften en zijn integriteit als mens'. Maar veel van wat hij in zijn leven heeft gedaan en bereikt, blijkt vandaag de dag afgebrokkeld door de tand des tijds. Hoe schoon de huidige abdij ook oogt, en ze is heel mooi, de oorspronkelijke pracht bleef slechts gedeeltelijk bewaard omdat de belangrijkste abdijgebouwen na de Franse Revolutie onder de slopershamer kwamen. Daarmee verdween Wichmans' bijdrage tot de verfraaiing van het abdijcomplex samen met de abdijskerk, zijn graf en gedenksteen. Er is weinig tastbaars overgebleven behalve beschilderd doek en beschreven en bedrukt papier: drie portretten, archivalische stukken, zijn handschriften en boeken. Ze liggen in archieven, in Tongerlo en in goed gesorteerde bibliotheken klaar voor het oordeel van de lezer. Dit materiaal maakt het mogelijk de pracht van de abdij enigszins te reconstrueren, maar de persoonlijkheid is door de kwaliteit van de historische bronnen moeilijker te achterhalen. In dit tweedimensionale, meest geschreven en gedrukt materiaal verdwijnt de mens goeddeels achter de sjabloon van norbertijnse veelschrijver en de functies van dorpspastoor en prelaat.

In dit artikel staat een van frater Wichmans' 'voortreffelijke geschriften' centraal, namelijk de *Syntagma Pastorale*, het handboek voor de plattelandszielzorger. Er mag dan over zijn leven al meer bekend zijn, over zijn schrijfsels is eigenlijk nog maar weinig gepubliceerd en helemaal niets over die geschriften in hun onderlinge samenhang. Recent verschenen enkele interessante deelstudies. Dit artikel is gebaseerd op niet meer dan een derde van de totale inhoud.

2. De *Syntagma Pastorale* en zijn tijd

2.1. Wording, doel en lotgevallen

De *Syntagma Pastorale* wordt met het voorwoord aan de lezer op 28 februari 1641 door Wichmans voltooid. De aanleiding om het werk te beginnen noemt hij in de berijmde opdracht die aan het voorwoord voorafgaat: uit dankbaarheid voor zijn genezing van een niet bij naam genoemde ziekte. In de opdracht draagt hij zijn werk op aan Christus als prins der zielenherders, aan Maria als genezeres van alle genezers en aan Norbertus als uitgelezen bevorderaar van de ‘catechetische doctrine’. Kerkelijke goedkeuring om het handschrift in druk te brengen volgt in het najaar van 1641. De boekencensor schrijft onder andere: ‘Dit catechetische werkje verschaft hen die zich in heilige, uitputtende ijver voor het zielenheil aftobben een niet geringe ondersteuning’. De aanduiding ‘werkje’ is misschien een ondeugendheid van de censor, want het handschrift omvat in totaal 38 hoofdstukken en telt 211 en 77 foliovenen, dat wil zeggen, bijna 600 handgeschreven pagina’s plus een groot aantal ingeplakte en ingelegde briefjes met soms omvangrijke uitbreidingen van de tekst.

In het voorwoord tekent de auteur van de *Syntagma Pastorale* zijn historische decor. De pastorale zorg in de Meierij van ’s-Hertogenbosch bevindt zich in een hachelijke situatie, want de kerken zijn afgenomen en de priesters verjaagd, ‘niet vanwege een misdaad [...] maar om het woord Gods en het getuigenis van Jezus’. Zelf moest frater Augustinus in 1636 op bevel van de Staten van Holland zijn standplaats verruilen voor Breda en na de verovering van die stad door prins Frederik Hendrik in 1637 werd hij balling in Antwerpen. Pas in 1639 kon hij in de nabijheid van Tilburg terugkeren en sloeg hij zijn tent op in Alphen in de Baronie van Breda. Echter, door zijn pastorale ambt voelt Wichmans zich verplicht om op zondagen zijn parochianen bij te staan met prediking, de sacramenten, adviezen, onderwijs aan ongecultiveerde Tilburgers en de bevestiging van allen in het ‘voorouderlijke’ rooms-katholieke geloof. Hij hoopt dat andere zielenherders zijn voorbeeld zullen volgen, al was het maar in gedachte. Wichmans prijst Tilburg als een ‘een legerplaats van God’, omdat de inwoners ’s zomers en ’s winters trouw naar Alphen komen en zo de verbaasde bewondering opwekken van de dorpen in de buurt. Maar, schrijft hij: ‘Ik was niet tevreden de mijnen alleen te onderwijzen met levende stem, die gemakkelijk wegebt, maar ook met pen en schrijfsels heb ik getracht aan de Kerk van God dienstbaar te zijn en haar volk in geloof en vrome zeden te onderwijzen en te bevestigen’. De *Syntagma Pastorale* is zijn derde pennenvrucht. Daarmee wil hij:

mij en anderen die aan mijn zorg zijn toevertrouwd, ja allen die de zielzorg uitoefenen, als het ware met een scherpe prikkel ertoe opwekken om de catechetische leer aan de zeer ongecultiveerde en zeer arme plattelandsbevolking voor te houden, vooral in onze Bossche Meierij, als wellicht eenmaal het wrede edict der Staten van Holland en de aanhoudende verdrijving van de clerus ophouden.

Want door slechte, afwezige en voortvluchtige zielzorgers wordt de ‘wijngaard’ waar ze werken met onkruid overwoekerd. De discipline en het respect voor de wet laten na en demonen, ketters en boosdoeners grijpen hun kans. In de Meierij met haar meer dan 70 parochiekerken, twaalf kloosters en vijf kapittelkerken worden honderdduizend ‘standvastige’ gelovigen bedreigd door ‘valse profeten en corrumperende

bedienaren van het gecorrumpeerde Woord van God'. De bijna ontelbare zielen in het vagevuur, die voorbeden en zielenmissen ontberen, rekent Wichmans niet eens mee.

De *Syntagma Pastorale* zal nooit in druk verschijnen. De precieze reden bleef duister, maar al in het voorwoord blijkt Wichmans duidelijk ontevreden met het eindresultaat. Het is volgens hem een vroeggeboorte, want door de politieke en militaire verwickelingen van zijn tijd moest hij zijn pastorie in Tilburg verlaten en had hij 'goeddeels' geen beschikking over zijn omvangrijke bibliotheek. Of was het misschien gêne? In juli van hetzelfde jaar blijken zijn boeken immers 'goeddeels' in Alphen. Het zou best kunnen dat de inmiddels ervaren boekenschrijver Wichmans na de bewerking en uitbreiding van een bestaand gebedenboek (1638/39) en na het schrijven van een leven van de heilige Dymphna van Geel (1638/40?) met de *Syntagma Pastorale* te veel hooi op de vork heeft genomen. Het handschrift staat wat uit het lood: de ondertitel 'voor *alle* kerkelijke zielenherders en hun kapelaans' ten spijt schiet de inhoud vaker aan deze brede doelgroep voorbij. Het leunt namelijk sterk aan tegen een norbertijns lezerspubliek en behandelt kwesties die weinig belang hebben voor andere parochiepriesters. Dit geldt bij uitstek voor de hoofdstukken 12 tot en met 15, waar Wichmans zich verdedigt tegen criticasters die beweren dat een norbertijn of als priester in de parochie werkzaam moet zijn of dat hij een monastiek leven leidt, maar niet beide tegelijkertijd. Ook in andere hoofdstukken klinkt de Tongerlose of premonstratenzer context soms duidelijk door.

Misschien heeft ander, of beter inzicht ná het verkrijgen van de kerkelijke goedkeuring in het najaar van 1641 de gang naar de drukker voorkomen. Vermoedelijk ontbrak het Wichmans ook aan tijd voor een degelijke bewerking van de tekst, want in 1643 werd hij abt-coadjutor en in 1644 prelaat van Tongerlo. Een van de bronnen die hij heeft verwerkt suggereert dat hij tot en met 1642 aan de tekst heeft gesleuteld. In hoofdstuk 22 bijvoorbeeld maakt hij gebruik van het boekje *Tobias illustratus* van de Duitse jezuïet Jeremias Drexel, dat voor het eerst in 1641 in München uitkwam en pas een jaar later in Antwerpen. Kan het zijn dat Wichmans bij zijn verdere plannen werd ontmoedigd door het verschijnen in 1643 van een veel beknopter en systematischer handboek *De officio pastoralis libri duo* van de augustijn Joannes Mantelus? De ondertitel hiervan luidt: 'Vooral voor het onderricht van hen die de schapen van Christus wijden op het platteland'. Hoe het ook zij, de *Syntagma Pastorale* lag hem niet zozeer aan het hart dat hij de voltooiing ervan aan een norbertijn van Tongerlo toevertrouwde, zoals in het geval van het leven van de heilige Dymphna van Geel.

Afstel betekende trouwens niet dat het handschrift ijdel op de plank bleef liggen. Wichmans autograaf vertoont intensieve gebruikssporen en begin negentiende eeuw heeft de Tongerlose koorheer Ivo le Bon († 1844) er een afschrift van gemaakt. Ook in Averbode werd een kopie bewaard.

2.2. Globale inhoud

Qua inhoud is de *Syntagma Pastorale* tamelijk uniek. De thema's die Wichmans heeft bijeengebracht zijn aan een kant stereotypisch en staan op een lijn met de katholieke reformatie na het Concilie van Trente (1543-1565): aanscherping van de richtlijnen voor de vorming en leefwijze van de zielzorgers en een goede en verdiepte geloofsvorming voor de katholieke gelovigen, bijvoorbeeld door zelfstudie,

geloofsijver en regelmatigere biecht- en misbezoek. Aan de andere kant valt de uitvoerige bespreking van onderwerpen op, die anderen kort of helemaal niet behandelen: deelname aan de jacht, dracht van passende kleding, bijzondere zorg voor misgewaden en altaarservies, afwezigheid uit de parochie en, in diverse hoofdstukken, aandacht voor een vriendelijke omgang met de parochianen. De uitvoerige bespreking van de geschiedenis van het geloofsonderwijs is uitzonderlijk. Voordat de lezer aan de eigenlijke stof toekomt, krijgt hij een vijftiental inleidende hoofdstukken voor de kiezen, waarin niettemin behatenswaardige zaken aan de orde komen.

De *Syntagma Pastorale* valt in vier delen uiteen:

1. In de hoofdstukken 1-15 bespreekt Wichmans de geschiedenis van het geloofsonderwijs, vanaf Adam en Eva – via de prediking van Jezus Christus – tot en met de inspanningen van de premonstratenzer orde op dat gebied (1120-1641). In de hoofdstukken 12-15 verdedigt hij de pastoraatuitoefening door de norbertijnen als een activiteit die goed samengaat met hun kloosterleven. Meer nog, het is een wezenskenmerk van de premonstratenzers. En door hun monastieke training en tucht blijken ze er praktisch beter geschikt voor dan de pastoors en kapelaans die deze achtergrond missen.
2. Dan, in de hoofdstukken 16-27 en verderop in 33-35, geeft Wichmans adviezen en vermaningen rond de levensvoering van de plattelandsgeestelijkheid, bijvoorbeeld over de manier van spreken met de gelovigen, een verbod van de jacht en van deelname aan doop-, huwelijks- en dorpsfeesten.
3. Initiatieven richting de parochianen worden beschreven in de hoofdstukken 28-32: het doen toenemen van de biecht- en communiepraktijk, de Mariaverering en het bestrijden van drank en dans onder de jeugd met catechismusles op zon- en feestdagen.
4. In de afsluitende hoofdstukken 36-38 komen nog enkele losse thema's aan de orde, zo de verdiensten van de pastorale arbeid, de religieuze congregaties die gespecialiseerd zijn in catechetisch werk en de *Gulden Catechismus* van de heilige koning Lodewijk.

2.3. Brongebruik, eigen ervaringen en humor

De zeventiende-eeuwse kerkelijke boekenschrijvers streefden niet per se naar originaliteit en plunderden voorgangers op een manier die de huidige copyrightwetgeving niet toestaat: wat bruikbaar leek werd rücksichtslos overgenomen, vaak zonder aanhalingstekens of bronverwijzing. Ook Wichmans maakt ijverig gebruik van andermans werk. Aan het populaire pastorale handboek *Virga Aaronis florens* (1630) van de Zuid-Nederlandse priester Jacques Marchant heeft hij veel ontleend, onder andere in verband met pastorale ijver, regelmatige biecht en jaarlijkse retraite (hoofdstukken 17, 27 en 35). Het boekje *Tobias illustratus* (1641/42) van de Duitse bestsellerauteur Jeremias Drexel s.j. bijvoorbeeld zet hij alleen in bij het thema van de vriendelijke omgang met de gelovigen (hoofdstuk 22). Wanneer hij schrijft 'zeer veel' er uit te hebben gekopieerd, zegt hij niets te veel. Daarbij opgeteld enkele citaten uit *De justitia et jure* van de Leuvense professor Leonardus Lessius s.j., een andere tijdgenoot, blijkt 60 % van de tekst overgenomen. Hoewel frater Augustinus ook de verdeling van de stof in drie opeenvolgende argumenten handhaaft, schept hij toch een nieuwe, eigen tekst. Wichmans leunt sterk op zijn voorbeelden en kopieert

ook hun voetnoten (klassieke schrijvers, kerkvaders en meer eigentijdse auteurs). Wel verbetert hij hun stijl, voegt eigen voorbeelden en korte gedachten toe, verheldert en verlevendigt de tekst. Een huis wordt bij Marchant gebouwd door *opificibus peritis* maar bij zijn kopiist door *peritis architectis* (beide: bekwame bouwmeesters), vermoedelijk omdat verderop het *tectum* (dak of huis – vgl. *archi-tectus*) wordt gerepareerd. Treffende beeldspraak neemt Wichmans over. In navolging van Marchant vergelijkt hij de parochieherder die het geestelijke leven onderhoudt en zijn jaarlijkse retraite doet met de klokkenmeester, die dagelijks de gewichten ophijst en ieder jaar het uurwerk schoonmaakt en oliet.

De *Syntagma Pastorale* toont geen duidelijke voorkeur voor een bepaalde theologische of spirituele school. Dit komt doordat de premonstratenzer orde als geheel geen eigen tradities had opgebouwd en zodoende domineren de jezuïeten onder de aangehaalde zestiende en zeventiende-eeuwse auteurs, gevolgd door seculiere geestelijken. Ook kerkvaders en -leraren haalt Wichmans regelmatig aan, maar vrijwel afwezig is de dominicaan Thomas van Aquino, met wie hij via zijn studies in Leuven en Tongerlo toch zeer vertrouwd moet zijn geweest. Of hij uit eerste of tweede hand citeert is niet altijd duidelijk, maar nauwkeurig onderzoek van de hoofdstukken 22, 27 en 35 doet eerder het laatste vermoeden.

Tien jaar praktische ervaring op het Brabantse platteland ligt gestold in de *Syntagma Pastorale*, maar dat betekent niet dat het doorspekt is met persoonlijke ervaringen, laat staan ontboezemingen. Integendeel, die zaken zijn, met uitzondering van het voorwoord, slechts marginaal aanwezig. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de bescheidenheid die zeker van een geestelijke schrijver werd verwacht: de inhoud, niet de persoon staat centraal. En als Wichmans een persoonlijke noot aanbrengt, wat dus zelden gebeurt, excuseert hij zich bij voorbaat: 'ik heb het zozeer ervaren, dat ik zonder snoeverij mag zeggen [...]'. Dit gebeurt bijvoorbeeld wanneer hij de regel formuleert dat de goede zielzorger zich bij het ziekenbezoek aan de concrete zieke of stervende moet aanpassen en dat ook religieus goed gevormde mensen kleine aansporingen nodig hebben. Hij heeft dat namelijk zelf zo meegemaakt, toen hij ziek was. Verder blijkt Wichmans' goede oog voor het anekdotische. Net als in zijn boeken wijst hij op lokale zegswijzen, plaatsnamen, gebruiken, legendes enzovoort. In zijn lof op Tilburg in het voorwoord aan de lezer bijvoorbeeld noemt hij het Meierijsche zanddorp 'een legerplaats van God'. Hij meent dat deze eretitel zeer passend is, temeer daar het wapenschild van Tilburg drie kasteeltorens toont, 'als ware het' – mooie alliteratie – 'een Drieburgen' (Triburgum).

Humor was frater Augustinus niet vreemd. Die is wat melig, wanneer hij hoofdstuk 1 over Adam en Eva afsluit, de lezer aanspoort een brontekst ter hand te nemen en op hoofdstuk 2 zinspeelt: 'Ik ondertussen haast mij naar de geschreven wet en haar wetgever Mozes'. Deze 'Ik ondertussen'-stijlfiguur figureert op vele plaatsen in Wichmans' *Brabantia Mariana* en laat zich vergelijken met slotzinnen in zijn *Sabbatismus Marianus* over de zaterdagse verering van Maria. Grappiger zijn de vaak uit hun verband getrokken citaten uit de klassieke oudheid, zoals deze uit de *Epigrammata* van Martialis: 'Al hebben kinderen de neus van een neushoorn, daarom oordelen ze nog niet beter'. Een steviger effect lijkt beoogd, wanneer hij wat *couleur locale* door de tekst mixt. Wat zeggen de mensen over parochiepriesters die altijd op stap zijn: *Selden-t'huijs* of *Altoos-buijten*. En wat zeggen ze over priesters en hun huishoudsters? Wichmans citeert een zaterdagse dispuut uit 1616, toen de

Leuvense professor Libertus Fromondus het volgende vraagstuk besprak: ‘Neemt een geestelijke beter een dienstbode of een huisknecht in dienst?’ Haar lelijkheid noch haar ouderdom beschermen de celibatair voor praatjes in de volksmond, weet de Leuvense geleerde, want:

In de nacht, zeggen ze, zijn alle katjes zwart of grijs. En wat zeggen ze als ze droger dan hoorn is, rimpeliger dan een oester, stinkender dan een bok, gebochelder dan een kameel? Droge strohalmen vatten sneller vuur. Oude schuren branden gemakkelijk. Zo spot het volk met ons.

Wichmans, die voor de dienstmeid kiest (ze is beter voor het werk geschikt dan een knecht), blijkt niet behept met het puritanisme dat veel kerkelijke auteurs tekent. Hij noemt de dingen bij naam.

2.4. Norbertijnse geschiedenis in de *Syntagma Pastorale*

Hoewel Wichmans zijn persoonlijke ervaringen nauwelijks zichtbaar in het handschrift heeft verwerkt, is het toch mogelijk om verbindingen te leggen met zijn historische context, namelijk met behulp van archivalische bronnen. Die kunnen beter begrijpelijk maken waarom bepaalde zaken aan de orde komen, of een bepaalde voorstelling van zaken nuanceren of corrigeren. Een goed exempel biedt hoofdstuk 15, waar de auteur van de *Syntagma Pastorale* laat zien hoe de orde zich inspannt, opdat de norbertijnse parochieherders hun pastorale taken op passende wijze (bijvoorbeeld celibatair) vervullen. Hij legt uit dat de orde gewoonlijk geen confrater als ‘levensgezel’ naast de pastoor aanstelt, maar als alternatief kiest voor minstens twee dienstmeiden, die elkaar dus moeten controleren. In de praktijk echter was het beleid van de abdij Tongerlo gedifferentieerder. Ook wijst de *Syntagma* op het voorschrift voor alle Brabantse norbertijnen dat een zielzorger voor zware zonden alleen bij een van bovenaf aangewezen confrater te biecht mocht gaan. Deze maatregel lokte in 1620 felle protesten uit en was tot 1656 onderwerp van nieuwe regelgeving. Een ander voorbeeld is Wichmans’ nauwgezette bespreking van de sinds 1620 verplichte jaarlijkse retraite voor norbertijnse parochiepriesters en kapelaans.

Misschien zijn bepaalde kwesties indirect aanwezig, zo de armenzorg aan de abdijpoort in Tongerlo, waar armen een simpele maaltijd kregen en soms ook konden rekenen op kleding, kledingstof of geld. Doorgaans klopten slechts enkele honderden per keer aan, maar in tijden van crisis (oorlog, recessie, misoogst) kon hun aantal oplopen tot enkele duizenden. Wichmans nu beschrijft een scène uit het leven van de heilige Amadaeus die alle armen zonder controle te eten geeft, omdat hij liever de paar oplichters die zich aandienen voedt dan dat hij door te grote selectiedrift aan de poort enkele echte armen van zijn zorg zou uitsluiten. Is het voorstelbaar dat soortgelijke overwegingen ook in Tongerlo opgang maakten?

3. De ideale norbertijnse parochieherder in de *Syntagma Pastorale*

3.1. Het pastoraat – Weinig in tel?

Ergens wekt de *Syntagma Pastorale* de indruk dat sommige norbertijnen zich met tegenzin van hun taak kwijten, want de auteur van het handschrift, Antwerpenaar van

geboorte, heeft veel woorden nodig om de 'roemloze' plattelandszielzorg als verplichtend voor te stellen. De traditionele tegenstelling tussen stad en land, die al in de klassieke oudheid een literair thema was, speelt hier duidelijk een woordje mee. De inwoners in het (groot)steedse milieu zijn geleerd en goed gemanierd, en daar gloort roem voor de priester die zelfs vorsten en prinses bedient. Op het platteland echter zijn de mensen minder in staat aan 'culturele dingen' deel te nemen, hebben geen hoop zich op aarde iets te verwerven en de wereldse audiëntiezalen – niet de hemelse – zijn voor hen gesloten. Ze voelen zich geminacht, schrijft frater Wichmans. De toewijding aan deze boerenbevolking is 'als het ware de enige nalatenschap van de premonstratenzer familie'. Dat erfgoed moeten de norbertijnen, familieleden in de eerste graad, dus dankbaar in ontvangst nemen:

en daarom moet het de nederige zonen van de H. Norbertus aangenaam zijn dat ze onder de ongecultiveerde en eenvoudige mensen voor roemloos worden aangezien, zich geheel aan hen wijden, en iedere arbeid en last om hun heil te verwerven bereidwillig en opgewekt ondergaan.

Met het kerstverhaal illustreert hij nog eens de speciale uitverkiezing van het platteland, want zelfs Jezus komt ter wereld buiten Betlehem 'als ware hij een boerenzoon'. En meer nog, het werk is profijtelijk, want:

De eenvoudige zieltjes van de landslieden zijn veel meer in staat tot de waarheid dan die stevige stadse zieltjes die in zelfbedrog of dat van anderen zijn verstrikt en, gelijk de egel, door de prikkels van deze wereld zijn verduisterd. Daarom kunnen ze zich zelden vrijmaken om de waarheid te leren kennen.

En al zouden sommigen het werk als weinig prestigieus ervaren, Christus, aldus frater Augustinus, heeft zijn bloed óók vergoten tot verlossing van de arme boerenzielen. De zeventiende-eeuwse voorstelling van de heilige Norbertus als *boerenapostel* laat ondertussen onverlet dat hij toch iets van een echte stadsmens had: geboren te Gennep leefde hij in Xanten en was aartsbisschop van Maagdenburg. De *Syntagma Pastorale* zelf merkt op dat de premonstratenzers niet uitsluitend op het platteland werken.

Zoveel wordt in het handschrift duidelijk: de gang naar de parochie is geen triomftocht. Wichmans wijst op de moeizame taak van de parochieherders en het ogenschijnlijk uitblijven van een beloning, namelijk: bekering van de zielen en respect voor zo'n moeizaam werk. In hoofdstuk 1 troost hij zijn lezer met het volledig vruchteloze werk van Noach vóór de zondvloed. En in hoofdstuk 3 geeft hij Mozes ten voorbeeld, die het volk van Israël onderwijst, terwijl hij, net als de norbertijnen zelf, persoonlijke spiritualiteit verbindt met een pastoraal ideaal: 'op de berg Sinaï verkeerde hij met God en in het kamp leerde hij Gods wet aan het volk, catechiseerde, maakte verwijten, raadde af'. Mozes' ijver liet nooit na, zelfs als het resultaat van zijn werk niet in verhouding stond met de geleverde inspanning. Zijn bijbelse voorgangers indachtig drukt frater Augustinus de lezer op het hart dat de verdienste voor de zielzorger ligt in het vasthoudende inspannen voor het catechetische werk en niet in het resultaat ervan. Dus, wanneer het effect gering blijkt, is de verdienste juist groter dan wanneer de zielenherder lof krijgt of zijn inspanningen aanzienlijk resultaat opleveren. Bovendien, of en welke successen worden geboekt, dat ligt in Gods hand.

3.2. Norbertijnse pastorale identiteit

De pastorale roeping van de zeventiende-eeuwse, Brabantse norbertijnen wordt door Wichmans treffend samengevat met een nieuwtestamentisch citaat: 'Wees een voorbeeld voor de gelovigen, in woord, levenswandel, liefde, geloof en kuisheid. Span u in voor uzelf en de leer, en laat daarin niet af. Zo redt ge uzelf en wie u toehoren'. Het nastreven van het eigen zielenheil – het primaire doel van het kloosterlijke leven – krijgt concreet gestalte in de parochiezielzorg. In de *Syntagma Pastorale* vormt deze brede, niet tot de premonstratenzers beperkte roeping de achtergrond voor het profiel van de ideale, norbertijnse zielenherder. Wichmans' profielschets omvat drie elementen die eigen zijn aan het religieuze elan van de katholieke reformatie (1550-1650), maar die de zeventiende-eeuwse koorheer van Tongerlo ook terug herkent in het leven van de heilige ordestichter Norbertus (ca. 1080-1134). Een norbertijnse plattelandszielzorger richt zich op de verheffing van de arme, ongeletterde en ongecultiveerde boerenbevolking, bestrijdt de eucharistische ketters van zijn tijd en bevordert de Mariaverering. Dit zelfbeeld in het licht van Wichmans' eeuw verklaart overigens het oudtestamentische motto op de titelpagina van de *Syntagma*: 'De kinderen roepen om brood, maar niemand breekt het voor hen'. De premonstratenzers zijn geroepen om met het altaarsacrament die gelovigen te bedienen, die door andere parochiepriesters worden genegeerd en miskend, en die bovendien worden bedreigd door de dwaalleraren van de reformatie.

De volumineuze *Syntagma Pastorale* – 'over het onderwijs aan de armen, de ongecultiveerde plattelandsbevolking, en de kinderen' – is speciaal bedoeld voor de zielenherders die buiten de stad in de provincie werken. Deze thematiek van bijzondere zorg voor de boerenbevolking behoort vijf eeuwen na de stichting van de orde (1120) uitdrukkelijk tot de eigen identiteit. Immers, Norbertus zelf wilde de kerk te hulp komen met het onderwijs aan de arme en ongecultiveerde plattelanders die door de priesters van zijn tijd slechts 'plichtmatig' werden bediend. Omdat hij zijn naaste te hulp schoot, toen anderen dat nalieten, geeft frater Augustinus hem de eretitel 'onze Samaritaan' en noemt hem 'een lichtende ster in de nacht van de westerse kerk'. Met deze focus op het boerenland en zijn weinig subtiële bewoners wil Wichmans echter ook het eigen karakter van de norbertijnse pastorale opdracht aantonen en de criticasters die deze roeping ontkennen de mond snoeren. In het handschrift gebeurt dat trouwens in heftiger bewoordingen dan tien jaar eerder in de *Brabantia Mariana*. Een laatste, materiële reden is deze: veruit de meeste norbertijnse parochies lagen op het platteland.

Een tweede element van de norbertijnse pastorale identiteit is de strijd tegen de ketterij. Hier tekent Wichmans het portret van een onverschrokken Norbertus die in 1122 de eucharistische ketter Tanchelmus en de Adamieten in Antwerpen bestrijdt. Gewapend met het altaarsacrament als de ark van het verbond, de Schelde als de Jordaan en Antwerpen als zijn Jericho gaat hij hen als een nieuwe Jozua te lijf. Als een 'tweede Hercules' onthoofd hij het veelkoppige monster van de ketterij. Er blijkt een duidelijke overeenkomst tussen de twaalfde-eeuwse ketterijen en het optreden van Norbertus aan een kant en de protestantse reformatie en de pastorale ijver van de zeventiende-eeuwse norbertijnen aan de andere. Ook op dit punt moeten frater Augustinus en de zijnen het voorbeeld van hun ordestichter opnieuw in de praktijk brengen. Wat de oorzaken van de ketterijen betreft, steekt hij de hand in eigen, rooms-katholieke boezem en vermeldt: leefwijze, onkunde en gebrek aan inspanning

bij de geestelijkheid voorafgaand aan de hervorming in de zestiende eeuw. Luther, Calvijn en de overige reformatoren noemt hij 'even zouteloos als wandluizen die bij leven bijten, maar na hun dood stinken'. Een laatste aspect betreft de bevordering van de Mariaverering, waarvoor Wichmans zich in woord en daad, in gebed en geschrift heeft ingezet. Hoofdstuk 29 van het handschrift is gewijd aan het opwekken van een bijzondere affectie voor Maria bij de parochianen.

Daarnaast, om effectief in de parochie te kunnen optreden, formuleert de *Syntagma Pastorale* ook verschillende praktische kwaliteiten van algemene aard, waarover de zielzorger, norbertijn of niet, moet beschikken. Belangrijk blijken vriendelijk spreken tegen de onderdanen, voorbeeld zijn voor anderen en de juiste afstand tot de gelovigen en hun leefwereld.

3.3. *Het juiste spreken: leeuw en lam in de parochie*

'Vanwaar komt ge, duivel?' Een heidense plattelander loopt over een landweg, terwijl hij een zware takkenbos op zijn schouders meezeult. Zijn pad kruist dat van een 'onvolmaakte' leerling van de heilige Macarius die hem de verwensing toevoegt. De heidense duivel blijkt weinig gecharmeerd van zoveel grofheid en geeft de monnik een fikse aframmeling en die blijft zwaargewond achter. Na deze, voor de kloosterling onfortuinlijke ontmoeting loopt de man de meester van de leerling, Macarius zelve tegen het lijf en nu klinkt een veel vriendelijkere begroeting. 'God zal u behoeven, goede landsman', wenst de heilige hem toe. Menselijkheid en goedertierenheid sorteren meer effect. De zeer verbaasde man bekeert zich tot het christendom en wordt monnik. Met dit afschrikwekkende maar tegelijkertijd bemoedigende voorbeeld wil de schrijver van de *Syntagma Pastorale* de plattelandsgaestelijkheid ertoe bewegen hun onderdanen respectvol te bejegenen. Immers, zo stelt hij vast, de minzaamheid vermeerdert de vrienden, verzacht de vijanden en toont de kwaliteiten van de vriendelijke mens die zich op het hogere richt.

Wat er ook gebeurt, minzaamheid en vriendelijkheid tegenover de parochianen zijn zeer belangrijke kwaliteiten van de zielenherder, want ze leiden, zo blijkt uit het zojuist aangehaalde voorbeeld, tot grote 'geestelijke vrucht'. Tegelijkertijd blijkt het een moeilijk karwei, want in de praktijk valt het velen zwaar zich aan de zeden van de ongecultiveerde plattelanders aan te passen. In het dagelijkse contact gaat het er om om niet te vleierig, maar ook niet te venijnig uit de hoek te komen, niet alleen in een gesprek maar ook in daden en bij de plichtsvervulling:

Door de deugd van de minzaamheid is de relatie met onze naasten in serieuze zaken aangenaam, en, zoals het behoort, in overeenstemming met onze levensstaat, die van de mensen met wie we omgaan en van onze bezigheden, en in alle overige omstandigheden. Zodat we ons niet te vleierig en niet te scherp gedragen in onze contacten.

Maar niet ieders karakter is even geschikt. Zo zijn er vleiers, merkt Wichmans op, die door overdaad of door een gebrek hun medemens willen bekoren. De een doet het uit behaagzucht, de ander uit opportunisme. Weer anderen voelen weinig aandrang tot bevalligheid. Ze zijn overal even lastig, passen zich niet aan, zijn lichtgeraakt, scherp van tong en spreken 'met bijtende spot'. Juist die laatste categorie van mensen is minder geschikt om onder de arme en ongecultiveerde boerenbevolking te werken.

Venijn geldt voor Wichmans als een nog groter gebrek dan vleierij. Van node is immers een nederige en uitnodigende houding, geen hoog-van-de-toren-mentaliteit, geleerd-doenerij of mensenhaat, want vele parochianen hebben tijdens hun aardse leven juist de steun van hun dorpspriester nodig die hen zo tot een moreel oprecht leven leidt:

in hun armoede en ellende moeten ze door de innemende vertroosting van hun zielenherders, die ze tot vader hebben, worden bemoedigd en gevoerd tot de deugd van de christelijke liefdesband.

De minzaamheid moet de geest totaal overwinnen, net zoals Kretenzer wijn via de keel en de muzieknoden via de oren de geest binnendringen. En wil de plattelands-zielzorger dat zijn medemensen hem goedgezind tegenover staan, dan moet hij aangenaam spreken, minzaam en menselijk zijn met allen, zachtmoedig. De 'lieflijke taal is' immers 'de moeder van de welwillendheid.' Het is, zeg maar, het Trojaanse paard om de harten van de gelovigen binnen te dringen:

langs die weg overwinnen we hun zielen en de overwonnenen leiden we makkelijker tot de uitoefening van een eerzaam en christelijk leven.

Ook hier dient de zielzorger het voorbeeld van de heilige Norbertus indachtig te blijven, over wie in de liturgie wordt gezongen: 'Opgewekte aanblik, vriendelijk gezicht, welbespraakt, vreedzaam van doen en minzaam in de omgang'. Uiteraard met behoud van het priesterlijke decorum.

Maar het is geen gemakkelijke opgave altijd minzaam en vriendelijk te zijn. Ook voor iemand die wél de juiste toon weet aan te slaan is het een waar en ernstig stukje evenwichtskunst. De zielzorgers verkeren immers onder luidruchtige, indiscrete en onredelijke plattelanders en daardoor spreken ze soms van de weeromstuit zelf een weinig scherp. Om nu te voorkomen dat ze uit teleurstelling hun onderdanen met gelijke munt terugbetalen, moeten ze zich goed voor ogen stellen dat ze:

van doen hebben met een onmenselijke mens, boers, onvriendelijk, moeilijk, ruw en hardvochtig – die ge zeer vaak onder de plattelanders aantreft – en van wie ge amper een zoet of zacht woord toegevoegd zult krijgen. Ge hoeft daarom geen rozen of honing van hem te verwachten.

Deze scherpe hardheid van de plattelander, zijn bijtende gal en boeren onmenselijkheid overwinnen ze met 'hemelse honing', 'de zoete melk van uw lieflijke taal' en 'zachte olie', want een christen mag kwaad niet met kwaad vergelden. De parochieherder moet het kwaad met het goede overwinnen:

Al zijn ze onbeleefd, onbeschaafd, onvriendelijk, boers, hard, barbaars, we willen niet voor hardvochtige aangezien worden of het zijn. Maar laten we zijn zoals Democritus het verlangde: *Van binnen honing, van buiten olie-zacht.*

Wordt dit gebod gebroken, dan 'worden we', aldus Wichmans, 'uit de school van Christus verwijderd'.

De plattelandszielzorger moet dus met alle soorten mensen overweg kunnen, maar hij is geen doetje. Respect voor de deugd van de minzaamheid sluit niet uit dat hij streng optreedt, indien nodig. En het is vaak nodig. Wel moet de plattelandsclerus het voorbeeld van Christus indachtig blijven:

Opnieuw werpt ge tegen: Vooral onder het onbeschaafde boerenfolk is het vaak nodig scherp te spreken en boos te worden. Zo zij het. Maar *laat ons boos zijn, en wilt niet zondigen*. Mogen ernstige berispingen met honing worden verzacht. Mag de azijn van het verwijt met de zachte olie van de toegevendheid worden vermengd. De parochiezielzorgers moeten Christus, de prins der zielenherders, navolgen. Hij was zelf een vermetele en standvastige leeuw, maar tegelijkertijd een braaf en inschikkelijk lam: een leeuw door strengheid, een lam door zachtmoedigheid die altijd de strengheid tempert, omdat hij zijn medelijden boven al zijn werken stelt.

De parochiegeestelijke draagt zijn lasten geduldig, ziet af van twisten, en vermaant zijn onderdanen zachtmoedig en met bescheidenheid. Hij is een arts die niet wanhoopt en geduldig zijn patiënt bijstaat, een visser die 's ochtends uitvaart en pas 's avonds op volle netten mag rekenen of een boer die na vele maanden werk de oogst verwacht en vol vreugde de spijker vult. Dan tempert hij zuur met honing en betoont zich zachtmoedig tegenover iedereen. Dit doet hij zonder willekeur. Want de minzaamheid, zo leert ook Aristoteles het in de *Ethica*, strekt zich uit tot bekenden en onbekenden, tot huisgenoten en niet-huisgenoten, en niet slechts tot gelijken van stand. Rijken moeten immers vriendelijk zijn tegenover armen, meesters tegenover hun dienaren en de heersers tegenover hun onderdanen.

Overigens meent Wichmans niet dat de plattelandszielzorger zich in een leven van overwegend bittere ernst dient af te tobben, want boven alles wil hij geen sombere, kleingeestige of ingebeelde mensenhaters in de parochies. Daarom geeft hij ook plaats aan ontspanning en spel. Met anekdotes over de heilige Elizabeth van Hongarije en Johannes Evangelist zet hij zijn argument kracht bij. Eens, wanneer de evangelieschrijver patrijzen heeft gevangen, ontmoet hij een jager met pijl-en-boog. Wanneer die hem voorhoudt dat de jacht een heilige man niet past, trekt hij een vergelijking met de boog die, om z'n kracht te bewaren, zich moet ontspannen. En vandaar ook het citaat van de klassieke dichter Horatius: 'Zelfs Apollo houdt niet altijd de boog gespannen'.

3.4. Een voorbeeld voor anderen: genezen van bedorven, stinkende zielen

Bij alles wat de zielenherder in zijn parochie doet, moet hij zich steeds bedenken dat 'hij zich in het theater van de wereld bevindt' en dat hij handelt voor het oog van zijn onderdanen. Want meer nog dan het verleidelijk onderwijzen en vermanen met woorden, meer nog dan 'eenen soeten mondt maecken', zoals Wichmans in zijn *Sabbatismus Marianus* schrijft, komt het er op aan de parochianen het goede voorbeeld voor ogen te stellen:

Oh, mochten alle zielenherders dit goed in zich opnemen! en weten dat ze zich zo moeten gedragen, dat ze gelovigen en ongelovigen, schismatici en ketters met hun levenswandel tot God, tot geloof en tot heiligheid voeren. De kracht van het voorbeeld is namelijk groter dan van het woord, die van het

leven groter dan van de stem en die van de zeden groter dan van woorden. Want ze brengen meer in beweging en onderwijzen meer door werken dan door woorden. Zo *begon Christus eerst met te doen, en pas vervolgens met te leren.*

Naast het exempel van Jezus Christus zelf zijn er voorbeelden te over. Frater Augustinus noemt talrijke historische figuren uit de profane en kerkelijke geschiedenis. De Romeinse veldheer Julius Caesar die in het legerkamp bij al het voorkomende werk meehielp, of de middeleeuwse koning Alfonsus van Aragon die eens een maaltijd weigerde, toen zijn troepen zonder eten zaten. En, met enige nadruk vermeldt hij de vroegchristelijke auteur Origines. De *Syntagma Pastorale* geeft een quote van de vierde-eeuwse kerkhistoricus Eusebius die Origines in Pim Fortuyn-achtige bewoordingen beschrijft: 'Zoals hij sprak, zo leefde hij ook, en zoals hij leefde, zo sprak hij'. Dit is bij uitstek het richtsnoer van de parochiepriester: zijn buitenkant stemt overeen met de binnenkant en die binnenkant moet door en door christelijk zijn. Niet alleen zijn reputatie staat op het spel, ook riskeert hij de genegenheid van zijn onderdanen te verliezen wanneer hij hetzelfde blijkt te zijn als iedereen:

Boven alles moet hij er voor oppassen, dat men hem op de ondeugden betrapt, waarmee wereldse mensen zeer vertrouwd zijn: overmatig eten, drinken, spreken, overdrijven, wedijver, valstrikken, animositeit, ijdelheid, ongemanierde bewegingen en onbehouden gebaren. Immers, die dingen schaden niet alleen zijn reputatie, maar verminderen ook de liefde en affectie van de onderdanen tegenover hun zielenherders, die als ze ergens vertoeven, vooral tijdens gastmalen en aan tafel hun reputatie hoog moeten houden. Want de wereldse mensen merken vooral aan tafel op, dat priesters en monniken en hun zielenherders zich gemakkelijk te buiten gaan aan eten, drank, praatzucht en lichtzinnigheid. Ze moeten er dus voor oppassen en de bescheidenheid navolgen, vooral wanneer ze aan de tafels van de wereldsen aanzitten, tenminste als ze hun reputatie, naam en faam willen ophouden. Dus, als ze verstandig zijn, schikken ze hun ogen, gezicht, stem, kleed, gang en alle bewegingen zo, dat ze God behagen, zichzelf sieren en hun naaste verheffen. De reputatie ligt opbewaard in de geest, het gebrek eraan blijkt uit stem, gezicht en kleed.

Boven alles staat echter de authenticiteit van de christelijke boodschap op het spel. De meester moet immers zelf die dingen ontwijken, die hij bij zijn leerling aanklaagt, en de prediker preekt niet alleen voor anderen maar ook voor zichzelf, zodat men hem niet verwijt dat hij beter eerst zichzelf geneest. Wichmans bekent zijn lezers dat ook hij niet altijd zijn eigen aanbevelingen 'lijnrecht' heeft opgevolgd, maar niet bij anderen wil laten gebeuren wat hij bij zichzelf betreurt. Want wie zich geen rekening geeft van die wezenlijke voorbeeldfunctie verwaarloost de zorg voor zijn onderdanen:

Het geweten komt toe aan God, maar tegenover de naasten zijn we verplicht tot een goede roep. En wie zijn goede roep verwaarloost, is gevoelloos voor het heil van de naaste. Hier moet de zielenherder zich inderdaad zeer in acht nemen.

Immers, door het slechte voorbeeld van de parochieherder blijven de parochianen gevangen in hun onchristelijke leven. 'De zeden hebben hun kleuren en ook hun

geuren', zegt Wichmans met de heilige Bernardus, 'kleuren van het geweten en geuren van de goede naam'. En die goede naam kan afschrikwekkend stinken. Waar het om draait is de volmaakte plichts vervulling tegenover de gelovigen die, door navolging van het juiste voorbeeld, het door God gewilde levenspad aflopen.

Zeker in tijden van zedenverwildering – ook frater Augustinus klaagt meer dan eens over zijn tijd – is het goede voorbeeld heel belangrijk. Want het verkeerde voorbeeld vormt naar zijn overtuiging de drijvende motor achter de aanhoudende overerving van de zonden:

Maar het zedenverval van onze tijd is beschamend, zegt een eigentijdse geleerde. Meer nog, het is werkelijk ontzettend dit te moeten zeggen. De ouders zelf drukken de ondeugden in hun nog kleine kinderen in en vergiftigen de tere kinderziel met slechte zeden [...]. Amper smaken ze de eerste beginselen van de school van Christus of ze zijn reeds magister, licentiaat of doctor in de school van de duivel. En wanneer ze zo zijn opgevoed, voeden ze ook nadien hun kinderen zo op, omdat de zoon niet anders kan doen, dan de dingen die hij het eerst zijn vader heeft zien voordoen. En op deze manier, zeg maar, door een ongelukkige kringloop en opeenvolging, worden de ondeugden van hand tot hand doorgegeven. Uit bezoedelde bronnen vloeien bezoedelde rivieren voort.

Om deze reden hecht de auteur van de *Syntagma Pastorale* veel waarde aan het door de overheid verplicht gestelde bezoek aan de christelijke school, vooral 'in de met ketterij vergiftigde provincies'. Terwijl de kinderen volharden in het christelijke geloof, worden ze er gevoed 'met de melk van de ware en apostolische leer' en zijn zo hun vader en moeder tot voorbeeld. Sommigen hebben zelfs hun ouders tot het ware geloof teruggevoerd. Bovendien blijken deze kinderen thuis handelbaarder, gehoorzamer, beleefd voor hun geboren meerderen en bescheiden tegenover hun gelijken.

In de praktijk moet de plattelandszielzorger met zijn voorbeeld zout zijn voor de parochianen:

Zo immers heeft God vooral de boerse en ongecultiveerde mensen, die zich als varkens in vlees en bloed wentelen, de zielenherders tot zout en ziel gegeven. Opdat ze niet ten ondergaan, wakkeren ze hen aan tot het geestelijke leven door de vleselijke verlangens die het bederf van de geest veroorzaken van de mensen weg te nemen en hen onbedorven te bewaren voor het eeuwige en onsterfelijke leven. Ze werken net als het zout dat met zijn indringende kracht het vlees voor verrotting behoedt door de sanguinische sappen, waarmee het is vergiftigd en waardoor het vernietigd wordt, uit te drijven en te verteren.

In vergelijking met het echte pekelsout, dat het bederf alleen maar ophoudt, blijkt overduidelijk de meerwaarde van het pastorale zout. De zielzorger kan 'de door alle ondeugden bedorven en stinkende zielen' van zijn onderdanen volledig genezen, zelfs als ze nooit moreel gezond waren. Maar gevaar ligt op de loer:

als de zielenherders, die andermans zeden moeten grondvesten, door gulzigheid, luxe, hoogmoed, boosheid, een vrijmoedige leefstijl en andere soortgelijke ondeugden hun kracht van geestelijk zout verliezen, wie zal hun die kracht teruggeven? Niemand, helemaal niemand.

Heeft het zout eenmaal zijn kracht verloren, dan bestaat er geen hoop meer op herstel. Daarom mag de parochiepriester alleen om tactische redenen naar het niveau van de gelovigen afdalen. Hij stemt zijn antennes op hun golflengte af om daarna zijn slag te slaan. In het begin en voor zover zijn stand het toelaat, past hij zich aan aan het karakter van zijn onderdanen en hun woorden, maar daarna leidt hij hen tot een verandering van zeden en een onbesproken levenswandel.

3.5. Nabijheid en afstand: verbranden of bekoelen

De parochieherder moet zijn gelovigen persoonlijk kennen, maar heel paradoxaal zijn het juist zijn onderdanen en de wereld waarin ze leven die de grootste bedreiging vormen:

Zeker vervliegt dit geestelijke zout, wanneer hij te zeer met de wereldse mensen omgaat. Dan immers verwereldlijkt ook de zielenherder zelf, en uit de kerkman groeit een geheel en al werelds mens. Dus, opdat het zout niet verdamppt, onttrekt hij zich aan de wereldse leefwijze, sluit hij mond en ogen, spreekt hij veel met God en weinig met de mensen. Hij past zich niet te zeer aan de wereldse mensen aan, maar veeleer probeert hij hen volgens zijn voorbeeld aan te passen en om te vormen. Hij is zich ervan bewust dat hij zout is, bewaart zijn kracht, ernst, stoutmoedigheid en scherpte bij het beoordelen van vooral de openbare zonden. Hij schaamt zich niet geheel publiekelijk te verkondigen, waarover de Wijsgeer zegt: *Verlang er niet naar een rechter te willen zijn over het volk, tenzij ge manhaftig de zonden kunt verhinderen*. Hij schaamt zich niet een spiritueel mens te zijn, iemand die God vereert, de wereld veracht en de hemelse dingen bemint en uitzaait.

Deze vermaning van frater Wichmans raakt aan een volgende kwaliteit die de plattelandszielzorger zich eigen moet maken. Hij moet de juiste afstand bewaren tot zijn parochianen en hun wereld. Zeker, de zielenherder moet in woord en daad het goede voorbeeld geven, geen aanstoot, en zijn onderdanen standvastig doch vriendelijk bejegenen. Dit vraagt van hem nabijheid, vriendelijkheid, bezorgdheid en begrip. Maar tegelijkertijd moet hij een ethisch volmaakt leven leiden op afstand van alles wat niet passend is voor een goede christen, terechtwijzen en slecht gedrag afkeuren. Deze spanning, tussen nabijheid en afstand, is op vele plaatsen in de *Syntagma Pastorale* aanwezig.

Meer dan eens beschrijft Wichmans de wereld waarin de zielzorger werkzaam is in negatieve termen: 'in de nacht van deze eeuw' of gedrag dat eigen is aan de 'leek die in het wereldse is ondergedompeld'. In hoofdstuk 24 over de stichtende omgang met de ondergeschikten legt hij duidelijk uit hoe de dorpspriester zich tot de wereld moet verhouden: hij moet ongenaakbaar zijn. Wichmans hanteert niet de meest fijnzinnige beeldspraak, wanneer hij hem met de zon vergelijkt:

Zoals de zon de stinkende riolen verlicht, maar er niet door wordt bevuild, zo moeten de zielenherders hun ongecultiveerde, boerse en vleselijke mensen beleren en onderrichten, hen met een opbouwende leefwijze verbeteren, maar van hen geen enkele smet oplopen – zoals een engel mensen onderwijst, en een man het kind. De zon immers staat aan de hemel, strooit van daar haar stralen uit over de aarde en geeft haar licht. Zo ook moeten de zielenherders met hun ziel in de hemel zijn, en met het lichaam op aarde, zodat ze met hun spreken over de deugd en het voorbeeld ervan haar verlichten, verwarmen en ontsteken.

De ideale zielzorger is dus, bijbels gesproken, wel in de wereld maar niet van de wereld, maar in hoofdstuk 35 over de jaarlijkse retraite voor parochieherders blijkt dat het in de praktijk toch anders ligt. Ze raken door de wereld bezoedeld:

We gaan immers over een met slijk besmeurde weg, waarop het moeilijk is niet enig stof af te vangen, aan hart of handen of voeten. We bewegen ons in een duister Egypte, in Sodom en Gomorra, vol onrecht, (vermits de waarheid getuigt: *De hele wereld behoort toe aan het kwaad*) waar het gebeurt dat we gemakkelijk worden besmet door roet en uiteenspattende vonken, en meer nog, dat wanneer het gebeurt we dan ook verbranden. Daarom worden de zielenherders vermaand zich ijverig te waken voor vliegend stof en vonken.

Het beeld van een zon die stinkende riolen beschijnt maar zuiver blijft is dus een nastrevenswaardig maar naar menselijke maat gemeten te hoog gegrepen, onmogelijk ideaal.

Immers, frater Augustinus realiseert zich terdege dat de erfzonde de menselijke natuur heeft gebroken, en deze realiteit betreft iedere levensstaat, ook de religieuze:

Niemand is zo heilig en volmaakt in welke levensstaat dan ook en zelfs niet in de monastieke orde dat hij niet een weinig zal verkoelen en van zijn eerste heiligheid verslappen. Deze menselijke zwakte is immers van dien aard, dat zij die met een sterke geest God beginnen te dienen, ongemerkt van hun streven verflauwen en zich afgemat gaan voelen. Allereerst omdat de menselijke ziel veranderlijk, week en wisselvallig is. Ten tweede omdat het moeilijk is het geweld van de vele dagelijkse moeilijkheden en verleidingen te weerstaan. Ten derde omdat de genade in ons woont als op een vreemde, onnatuurlijke plek. Vandaar dat onze natuur zich alleen tot zichzelf en haar natuurlijke verlangens terugkeert, wanneer we ons voortdurend inspannen. Ten vierde omdat we een ingeboren en heftige begeerte in ons hebben. We moeten daartegen strijden alsof we tegen de stroom in roeien, ja zelfs tegen de golven.

Strijd is dus geboden om de onnatuurlijke neigingen te boven te komen en terug te keren naar de oorspronkelijke natuurlijke staat van voor de erfzonde. Vandaar ook de geboden, verboden en aanbevelingen uit Wichmans' koker. Er loeren minstens vier concrete gevaren bij de uitoefening van de zielzorg, waarvan de eerste twee al aan de orde kwamen: de verkeerde toon aanslaan tegen de parochianen en het verspelen van zijn voorbeeldrol en goede naam. Een derde punt is het prestigeverlies van de groep waartoe de zielzorger behoort, bijvoorbeeld een kloosterorde:

De zielenherder moet het weten en de monnik moet het overwegen, dat hij de reputatie en de waardigheid van zijn stand, orde of klooster met zijn kleed ronddraagt. Want de wereldse mensen waarderen en beoordelen alle anderen op basis van die ene en zeggen: 'Ik zag een monnik van die orde, of een priester van die kerk of uit dat dorp, zó bescheiden, vroom en devoot, of, zó onbescheiden, los en weinig gelovig, dus alle anderen zijn zo'. Oh moge het zo zijn! Moge het zo zijn! En driewerf, moge het zo zijn, dat ieder voor zich bedenkt dat ze werkelijk een heel slechte reputatie over zich en hun eigen kring oproepen, en zich daarom intomen als met de teugel!

Ten vierde loopt het zielenheil van de dorpspriester zelf gevaar.

Aan het slot van het vaak geciteerde hoofdstuk 24 over de stichtende omgang met de gelovigen beschrijft de auteur van de *Syntagma Pastorale* niet enkel de pastorale spagaat tussen afstand en nabijheid, maar geeft ook aan hoe die twee uitersten het verstandigst worden gediend:

De zielzorgers moeten omgaan met de mensen in de wereld als met vuur. Komen we iets dichterbij dan worden we verbrand, maar wijken we er te zeer voor terug dan bekoelen we in onze ijver. En zo moet de gouden maat worden nagevolgd die in alle dingen de overwinning brengt. Zoals blijkt uit het oude vers – die het midden weten te houden worden zalig.

Wie de juiste afstand of het juiste midden weet te houden slaagt erin zijn pastorale opdracht naar behoren te vervullen. Hierachter steekt de Aristotelische opvatting van de deugd die in de *Syntagma Pastorale* maatgevend is. Wichmans raakte er mee bekend tijdens zijn prilstudies aan de Leuvense universiteit (1613-1615). Volgens de Griekse filosoof Aristoteles vormen de deugden het midden tussen twee extremen van een te veel en een te weinig. De moed bijvoorbeeld ligt tussen lafheid en overmoed in. De matigheid – in spreken, eten, drinken enzovoort – staat op gelijke afstand van bijvoorbeeld zwijgzaamheid en praatzucht en van versterving en gulzigheid. De bescheidenheid houdt het midden tussen overdreven nederigheid en trots. Doel van deze ethiek is dan het steeds weer zoeken en vinden van het juiste midden. Wichmans noemt het 'de gouden maat' en het volgen van die norm moet er voor zorgen dat de zielenherder wel in de wereld is en daar zijn invloed doet gelden, maar tegelijkertijd er niet door wordt aangeraakt.

Maar de Aristotelische deugdedethiek schiet tekort. Dat blijkt wanneer de orde van de hogere, geestelijke wereld in het spel geraakt. Krachtens zijn priesterwijding komt de plattelandszielzorger met het heilige in aanraking, zelfs het allerheiligste: 'het engelenbrood', de communiespijs waarin Christus, God, daadwerkelijk aanwezig is. En dat heeft zo z'n consequenties. Het mag alleen met zuivere handen beroerd worden en daarom ook moet de parochieherder regelmatig zijn geweten ontlasten:

Ze beijveren zich altijd om een vroom en zuiver geweten dat ze tweemaal in de week opbiechten, zodat ze het behouden en zich zo behoeden voor de zonden en bijna dagelijks in staat zijn het allerheiligste misoffer op te dragen.

Vrij uitvoerig gaat Wichmans in op de onkuise gedachten of zelfs daden die de priester ongeschikt maken om brood en wijn te consacreran. Wellicht geïnspireerd door oude bisdomstatuten schrijft hij:

De zonde immers is zeer groot wanneer hij 's nachts, in bed, de dochter van Venus omarmt en overdag aan het altaar de zoon van de maagd.

Het thema seksuele escapade krijgt hier een misschien wat merkwaardig mariaal tintje mee – de zoon van de maagd –, maar het Latijn wordt er in elk geval stilistisch beter van.

4. Conclusie

De moderne lezer kan verschillende vragen op de *Syntagma Pastorale* loslaten, bijvoorbeeld: hoe is het handschrift ontstaan, in welke intellectuele traditie staat het, in hoeverre beantwoordt het aan de werkelijkheid van z'n tijd en wat was de uitwerking van het handschrift op de lezers en de pastorale praktijk? Aan een kant staat dus een set met vragen die de ontstaansgeschiedenis betreffen, aan de andere een set met vragen die de werkingsgeschiedenis ter discussie stellen. In dit artikel zijn een aantal vragen meestal indirect aan bod gekomen, bijvoorbeeld bij de thematische bespreking van de praktische kwaliteiten waarover de zielzorger moet beschikken. Geprobeerd is de inhoud van het handschrift beter in de vingers te krijgen en de totstandkoming ervan te onderzoeken.

De pastorale zielzorg wordt door Wichmans als een moeizame, maar eervolle taak voorgesteld. Van zijn onderdanen, de boeren plattelanders, hoeft de parochieherder weinig te verwachten, want ze zijn bot, hard en luisteren slecht. De omgang met deze mensen geldt bovendien als een gevaar. De plattelandszielzorger moet er voor waken dat hij zich niet te zeer met zijn parochianen en hun leefstijl inlaat, want besmetting met wereldse ondeugden dreigt. Dit betekent, in de praktijk, dat hij zijn onderdanen tactisch moet benaderen. De dorpspriester moet als christenmens en voorbeeldfiguur een passende, vriendelijke houding aannemen tegenover zijn parochianen. Hij mag zijn mores wel aan hen aanpassen, maar alleen om hen daarna tot ware christenen om te vormen. Vriendelijkheid blijkt een christelijk gebod, maar ook een praktisch verleidingsmiddel. Zware arbeid en gevaren ten spijt verschijnt het platteland als een plaats van uitverkiezing en heet de plattlandsbevolking ontvankelijker te zijn voor de christelijke boodschap dan de stedelingen. En ondanks de studieuze interesses in het Tongerlose milieu stond daar de juiste morele en religieuze vorming vermoedelijk meer centraal dan intellectuele ontwikkeling. Wichmans' biografie laat deze conclusie toe, maar ook gezien de doelgroep van de norbertijnse parochieherder hoefde hij niet in geleerdheid uit te munten.

Wichmans idealiseert het platteland niet. In hoeverre hij, Antwerpenaar, een overtrokken negatief beeld schetst van de gemiddelde landsman is een open vraag. Een vergelijking met het handboek *De officio pastoralis libri duo* van Joannes Mantelus doet vermoeden dat Wichmans in zijn *Syntagma Pastorale* tamelijk intuïtief te werk gaat. Mantelus is zich terdege bewust van de vooroordelen tegenover de plattelanders, zoals blijkt uit de titel van hoofdstuk 6 in deel 2: 'De benaming boer (rusticus) beschrijft een levensstaad, niet de ondeugd'. Dit kritische onderscheid is bij

Wichmans afwezig, maar in de titels van zijn hoofdstukken schrijft hij Rusticus met een respectvolle ‘R’ of vervangt het met het neutrale ‘boer’ (Ruricola). In ieder geval gaven zijn ervaringen op het Brabantse platteland hem weinig aanleiding om daar heel positief over te spreken. Bovendien blijkt nergens zijn interesse voor de parochianen veel verder te reiken dan hun zielenheil. Hoewel de lezer over hun bezigheden, zorgen en fysieke noden weinig verneemt, spreekt uit het handschrift toch een begripvolle houding voor de penibele situatie waarin veel plattelanders zich bevinden.

De *Syntagma Pastorale* biedt meer inzicht in de wijze waarop de norbertijnen van Tongerlo zich de pastorale zielzorg voorstelden. Maar het handschrift kan ook vanuit een thematische interesse worden gelezen. Het gaat dan om thema’s die hun spoor hebben getrokken door de Westerse cultuurgeschiedenis maar hun actualiteit niet hebben verloren. *Authenticiteit* is bijvoorbeeld zo’n motief. Authentiek zijn betekent bij Wichmans: jezelf spiegelen aan voorgegeven normen en waarden, en niet, zoals nu, creatief en kritisch nadenken over voorgegeven tradities. Onze opvatting van autonomie en positieve waardering voor niet-zeker-weten zou Wichmans zeker negatief beoordelen als precies het tegendeel van authenticiteit, namelijk: subjectivisme en de afwezigheid van duidelijke normen en waarden. *Juist spreken, het goede voorbeeld, culturele besmetting* met ondeugden en *overerving* ervan zijn andere voorbeelden. Ook deze invalshoek maakt het handschrift interessant.

In de *Syntagma Pastorale* maakt de lezer kennis met een zeer negatief wereldbeeld. Wat dat betreft weerspiegelt het handschrift de tijdgeest. Het contrareformatorische elan richtte zich op de hervorming van de clerus en de verheffing van de gelovigen volgens een streng godsdienstig ideaal: gericht op het goddelijke, met afkeer van de wereld. Waarschijnlijk was de gewenste levensvoering een enigszins afgezwakte variant van het premonstratenzer leven zelf. Dit blijkt bijvoorbeeld bij de concrete vormgeving van een norbertijnse derde orde na de dood van Wichmans. Uit het handschrift wordt echter duidelijk dat hij niet tot de strengste katholieke geloofsrichting behoorde. Zeker, hij heeft in weerwil van een pauselijk decreet de vrije bestudering van kerkvader Augustinus verdedigd en de abt van Prémontré Le Scellier riep hem in 1650 zelfs op tot gehoorzaamheid, maar inhoudelijk behoort hij niet tot de zogenaamde ‘jansenisten’. In de *Syntagma Pastorale* klinkt het katholieke humanisme van de voorbije eeuw nog te duidelijk door.

5. Beknopte bronnen- en literaturopgave

Handschrift: Westerlo, Abdijarchief Tongerlo, V, nrs. 69 en 71. Augustinus Wichmans, *Syntagma pastorale. De antiquitate et necessitate catechismi, de instructione pauperum, rudium agriculturalum, ac puerorum. Ad omnes pastores ecclesiasticos eorumque vicarios*, [Alphen 1641].

Charles M.A. Caspers, ‘Tegen de pest en tegen de ketters. Amuletten en hun werking volgens de Brabantse norbertijn Augustinus Wichmans in zijn *Apotheca spiritualium pharmacorum* (1626)’, in *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa*, red. Arie L. Molendijk, Hilversum 2003, pp. 249-272.

Guillaume van Gemert, ‘Ein Quellenwerk zur Marienverehrung in Brabant in der Frühen Neuzeit: Augustinus Wichmans’ *Brabantia Mariana* (1632)’, in *Heiligenverehrung und Wallfahrten am Niederrhein*, red. Dieter Geuenich, Essen 2004, pp. 99-112.

F.J.M. Hoppenbrouwers, 'Franciscus Augustinus Wichmans (1596-1661). Kanunnik, zielzorger en abt van de norbertijnse abdij van Tongerlo ten tijde van de vroege Katholieke Reformatie', in *Analecta Praemonstratensia* 70 (1994) pp. 226-293 en 71 (1995) pp. 96-149.

Frans Hoppenbrouwers, 'Adriaenken Marcelissen uit Tilburg (1627-1666) en het begin van de derde orde der norbertijnen', Internet: <www.historietilburg.nl/thr/thr9.hoppenbrouwersr.htm>. Dit is de verbeterde versie van het gelijknamige artikel in *Godsvrucht en deugdzaamheid. Godsdienst en kerk in Tilburg door de eeuwen heen*, Tilburg 1997, pp. 8-34 (= *Tilburgse Historische Reeks* 9).

M.H. Koyen en L.C. Van Dijck, *Kennismaking met de abdij Tongerlo*, Tongerlo 1984².

Botsende belangen.
De zielzorg in enkele Norbertijnenparochies in het Hageland
gedurende de zeventiende en achttiende eeuw

Maarten F. Van Dijck

1. Inleiding

Dat de invloed van de norbertijnen gedurende de zeventiende en achttiende eeuw een pak verder reikte dan de stevige muren van hun abdijen, is voor historici al lang geen geheim meer. Wie een blik werpt op de 'kaartboeken' van deze abdijen – waarvan een aantal werd uitgegeven door het Algemeen Rijksarchief te Brussel – raakt al gauw onder de indruk van het grondbezit van deze instellingen.¹ Vaak strekt dit grondbezit zich uit over een ruim geografisch gebied en ligt het versnipperd in verschillende parochies. De impact van de abdijen reikte echter verder, want de abdijen oefenden geregeld het patronaatsrecht uit over een aantal nabijgelegen parochiekerken. Alleen al in de regio die overeenkomt met het huidige België hadden de norbertijnen 172 parochies onder hun hoede. De invloed van het patronaatsrecht op deze parochies ging erg ver. Zo benoemde de abt van de abdij van het Park te Heverlee in 1475 in twee Waalse parochies priesters die geen Frans spraken.² Het toezicht over al deze parochies viel immers rechtstreeks onder het gezag van de abten, de bisschop had slechts een beperkte inspraak bij de inrichting van de parochies.³ Toch willen we in deze lezing proberen aan te tonen dat de priesters niet altijd zo een gemakkelijke taak hadden. Vaak was de geestelijke leiding van een parochie een moeilijke evenwichtsoefening waarbij de dorpspriesters de verschillende betrokken partijen poogden tevreden te stellen. De priesters dienden immers niet alleen rekening te houden met hun rechtstreekse overste, met name de abt. Ook de parochianen, de bisschop en de wereldlijke overheden hadden hun invloed op het reilen en zeilen van de parochies.

In deze lezing willen we de situatie onderzoeken in het Land van Aarschot, Rotselaar en Wezemaal, een voornamelijk agrarisch plattelandsgebied in het Hageland ten noordoosten van de Brabantse stad Leuven (kaart 3).⁴ Naast landbouwactiviteiten bestonden er in dit gebied wel enkele scheepstrekkeursambachten in de dorpen Messelbroek, Testelt, Rotselaar en Werchter.⁵ Verder stelde deze regio op economisch vlak nog maar weinig voor. Het Hageland had in de zestiende eeuw enorme klappen gekregen door de koortsige groei van de Antwerpse metropool, een terugval die de regio ook in de zeventiende en achttiende eeuw niet te boven kwam. Aarschot was in 1755 nog wel een centrale plaats voor het omliggende platteland, maar een stad kon

¹ J.-M. Goris e.a. *Een kaartboek van de abdij van Tongerlo. 1655-1794* (Brussel, 2001); E. Van Ermen, *Het kaartboek van Averbode 1650-1680* (Brussel, 1997); E. Van Ermen, L. Van Hove en S. Van Lani, *Het kaartboek van de abdij van Park 1665* (Brussel, 2000).

² C. Zwysen, *De abdij van 't Park te Heverlee (ca. 1550-1796). Een kloosterdemografisch onderzoek* (Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, 1982) p. 64.

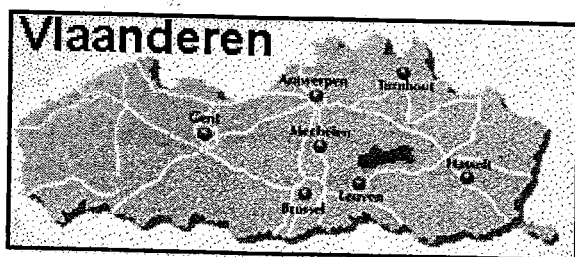
³ M. Bouhon, *De premonstratenzer abdij van Averbode (ca. 1550-1797). Een bijdrage tot de studie van de "kloosterdemografie"* (Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, 1989) p. 21-23.

⁴ De drie volgende alinea's zijn grotendeels overgenomen uit: M.F. Van Dijck, 'Het verenigingsleven op het Hagelandse platteland. Sociale polarisatie en middenveldparticipatie in de 17^e en 18^e eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 2 (2005) p. 85-91.

⁵ J. Breugelmans, *Het beheer van de Demer tijdens de 17de en 18de eeuw* (Brussel, 2001) p. 109-110.

het op dat moment nog nauwelijks worden genoemd.⁶ De opstellers van de Aarschotse telling van 1755, ongetwijfeld bevreesd voor een fiscaal gebruik van dit document, spraken dan ook van: 'het stedecken van Aerschot seer clijn en arm'.⁷

Kaart 3:
Land van Aarschot,
Rotselaar en Wezemaal

Situering van het Land van Aarschot, Rotselaar en Wezemaal in Vlaanderen

Die ontwikkeling valt ook af te lezen uit de demografische evolutie in het bestudeerde gebied. Sinds de vijftiende eeuw daalde de bevolkingsdichtheid immers voortdurend, met als dieptepunt de toestand rond 1600 toen het gebied zwaar te leiden had onder de oorlogsellende van de tweede helft van de zestiende eeuw. Nadien volgde een periode van licht herstel maar de bevolkingsdichtheid steeg pas aanzienlijk in de tweede helft van de achttiende eeuw. Met een bevolking van een 2000 inwoners kan Aarschot overigens bezwaarlijk een grote stad genoemd worden.⁸ Een vergelijking met de rest van Brabant geeft nog beter de waarde van deze cijfers aan. De Aarschotse bevolking steeg immers maar met een kleine 20 procent in de zeventiende en achttiende eeuw, terwijl elders in Brabant het aantal inwoners verdubbelde of zelfs verdriedubbelde.⁹

Binnen het Land van Aarschot, Rotselaar en Wezemaal kunnen we een onderscheid maken tussen de noordoostelijke dorpen (Baal, Begijnendijk, Gelrode, Langdorp, Messelbroek, Rillaar, Testelt en Wolfsdonk) en het zuidwestelijke gedeelte dat dicht bij de stad Leuven lag en grotendeels overeenkwam met het Land van Rotselaar

⁶ B. Blondé en R. van Uytven, 'De smalle steden en het Brabantse stedelijke netwerk in de late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd', in: *Lira Elegans* 6 (1996) p. 141, 173; R. van Uytven, 'In de schaduwen van de Antwerpse groei: het Hageland in de zestiende eeuw', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 57 (1974) p. 171-188.

⁷ Rijksarchief Brussels Hoofdstedelijk Gewest (Verder RAB), *Registers Officie-Fiscaal van Brabant*, registers, nr. 388, fol. 1r°.

⁸ Van Dijck, 'Het verenigingsleven', p. 88-89 (tabel 1 en 2).

⁹ P.M.M. Klep, 'Population estimates of Belgium, by province (1375-1831)', in: *Historiens et populations. Liber amicorum Étienne Hélin* (Louvain-la-Neuve, 1991) tabel 15.

en Wezemaal (Betekom, Haacht, Rotselaar, Wakkerzeel, Werchter, Wezemaal en ook het stadje Aarschot).¹⁰ Het zuidwestelijke gedeelte, dat aansloot bij binnen-Vlaanderen, lijkt een meer verstedelijkt patroon te kennen. De dorpen boden hun bevolking dan ook een grotere diversiteit van functies en beroepen aan. In een aantal van deze dorpen was maar een relatief klein percentage van de bevolking in de landbouw tewerkgesteld. Betekom, Haacht en Wezemaal vielen op door hun vrij hoge bevolkingsdichtheid. Met uitzondering van Betekom telden de zuidwestelijke dorpen ook een kleiner percentage armen.¹¹ Dat verschil in rijkdom tussen de hier bestudeerde parochies is al vrij vroeg duidelijk. Toen Filips II van Croÿ in 1541 het Land van Aarschot als nieuwe heer in bezit kwam nemen, kreeg hij 500 pond van Werchter, 400 pond van Rotselaar en Aarschot, 300 pond van Haacht en 100 pond van Betekom. De armere noordoostelijke parochies konden hun heer geen geldelijke bijdrage aanbieden.¹²

2. De verschillende betrokkenen partijen

2.1. De parochianen

In deze bijdrage willen we de rol van de dorpelingen in het parochiale leven onderzoeken aan de hand van het verenigingsleven.¹³ In het zeventiende en achttiende-eeuwse Hageland bestond dat verenigingsleven uit de broederschappen of confrérieën. De reglementen van dit soort verenigingen bevatten steeds een aantal religieuze bepalingen. Centraal stond steeds de verering van een patroonheilige of devotie. Leden waren verder gehouden tot het bijwonen van missen, herdenkingsvieringen voor overleden leden of tot het onderhoud van het altaar van de vereniging. In dit artikel willen we enkel de aandacht vestigen op de verenigingen die geen betrekking hadden op de arbeidsmarkt. Daarmee bedoelen we alle verenigingen waarvan het lidmaatschap losstond van het beroep van de leden. Hoewel het onderscheid tussen beroepsverenigingen (voornamelijk ambachtensgilden) en recreatieve verenigingen (zoals schuttersgilden) niet altijd even zuiver is, blijven specialisten deze scheidingslijn om pragmatische redenen behouden.¹⁴ De toonaangevende cultuurhistoricus Peter Burke is overigens van mening dat mensen vanaf het begin van de nieuwe tijd steeds meer een scheiding maakten tussen de werkuren en de vrije tijd.¹⁵ Het grote voordeel bij de bestudering van vrijetijdsverenigingen is echter vooral hun geografische spreiding omdat ze – bijvoorbeeld in tegenstelling tot de meeste ambachtsgilden – ook overvloedig voorkwamen op het platteland.

¹⁰ Die scheidingslijn valt overigens ongeveer samen met de grens tussen Zuiderkempen en Hageland enerzijds en binnen-Vlaanderen anderzijds.

¹¹ Van Dijck, 'Het verenigingsleven', p. 90.

¹² B. Minnen, 'Bevolkingsevolutie en pauperisme in Rotselaar, Werchter, Haacht en Wezemaal, 1374-1550', in: *Oost-Brabant* 21 (1984) p. 122.

¹³ Deze paragraaf is gebaseerd op en deels overgenomen uit: Van Dijck, 'Het verenigingsleven', p. 92-95.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld: P. Trio, 'Middeleeuwse broederschappen in de Nederlanden. Een balans en perspectieven voor verder onderzoek', in: *Trajecta* 3 (1994) p. 99; E. Van Autenboer, *De kaarten van de schuttersgilden van het Hertogdom Brabant (1300-1800)* (Tilburg 1993-1994) p. 60-62. Soms is het echter niet altijd even makkelijk een onderscheid te maken. Zo waren er bijvoorbeeld broederschappen die geen echte ambachtsgilden waren, maar wel leden verenigden uit eenzelfde beroepsfeer.

¹⁵ P. Burke, 'The invention of leisure in early modern Europe', in: *Past & Present* 146 (1995) p. 144-149.

In de zeventiende en achttiende eeuw kunnen we twee soorten verenigingen onderscheiden. De religieuze verenigingen werden vaak opgericht onder stimulans van clerici en kenden een meer hiërarchisch patroon.¹⁶ Meestal waren ze ontstaan als een gevolg van de katholieke hervorming en vereerden ze typische devoties zoals de Heilige Rozenkrans, de Heilige Drievuldigheid, de Zoete Naam van Jezus of het Heilig Sacrament.¹⁷ De leiding van deze verenigingen was bijna altijd in handen van belangrijke families. Zo werd het Testeltse Broederschap van de Heilige Rozenkrans op 10 oktober 1660 opgericht door de prior van de Leuvense dominicanen met de hulp van 'de heeren ende Notabels vande Parochie Testelt'.¹⁸ Ook in de meer democratische lekenverenigingen zwaaiden dorpsnotabelen de plak. Tussen hen bestond een hecht netwerk van relaties. Ze gingen met elkaar geestelijke verwantschappen aan door op te treden als getuige bij een huwelijk of als peter bij de doopsels.

Op sociaal vlak bestond er een opvallend verschil tussen de lekenverenigingen en de religieuze verenigingen.¹⁹ De rijkste helft van de bevolking was ondervertegenwoordigd in de Broederschap van de Heilige Rozenkrans, maar de meer gegoede burgers maakten wel een groot deel uit van de leden van de stedelijke schuttersgilden en de rederijerskamers. Armen die van de Heilige Geesttafel leefden, waren zelden lid van lekenverenigingen. De brede maatschappelijke middengroep die minder dan vijf gulden belasting betaalde, was in alle verenigingen goed vertegenwoordigd. De toestand verschilde op het platteland niet wezenlijk van die in de stad. Ook op het platteland bleken de religieuze verenigingen de sociale samenstelling van de bevolking beter te weerspiegelen dan de lekenverenigingen waar de rijkere maatschappelijke groepen meer voorkwamen. De armen zijn overigens in alle verenigingen verhoudingsgewijs minder talrijk aanwezig. Het Haachtse Broederschap van de Zoete Naam van Jezus weerspiegelde in 1702 bijna perfect de sociale verhoudingen binnen het dorp. Deze toestand was geenszins veranderd rond het midden van de achttiende eeuw. Op dat moment werden armen zelden of nooit lid van lekenverenigingen en bleven de lekenverenigingen het terrein van de elites en de middengroepen.

2.2. De parochiegeestelijkheid

De meeste dorpen in het Land van Aarschot, Rotselaar en Wezemaal werden sinds de middeleeuwen door een regulier priester bediend.²⁰ De norbertijner abdij van Averbode leverde de priesters voor de dorpen Testelt, Messelbroek, Wezemaal en Rotselaar, terwijl de abdij van Park te Heverlee priesters mocht benoemen in Haacht, Werchter en Wakkerzeel. Voor de tweede helft van de zeventiende eeuw werden ook

¹⁶ Een aantal onder hen werd opgericht door religieuze orden zoals de Rozenkransconfrérieën die onder leiding stonden van de dominicanen. Andere religieuze broederschappen werden door de dorps-pastoor opgericht zoals bijvoorbeeld de Aarschotse Broederschap van de Gelovige Zielen. Zie bijvoorbeeld: Aarschot, Archief Collegiale Kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Aarschot (Verder AKA), I, nr. 288, Register Heilige Rozenkrans, fol. 3r°; AKA, *Supplement van de inventaris*, nr. 2-3/7, Register Gelovige Zielen, fol. 1v°-2r°.

¹⁷ Ook elders in katholiek Europa ontstonden dit soort verenigingen veelvuldig onder invloed van de katholieke hervorming. Zie bijvoorbeeld: J. Delumeau, *Rassurer et protéger. Le sentiment de sécurité dans l'Occident d'autrefois* (Parijs, 1989) p. 252-259.

¹⁸ Testelt, Kerkarchief Testelt, nr. 55, oprichtingsakte Broederschap van de Heilige Rozenkrans in 1660, fol. 1.

¹⁹ Van Dijck, 'Het verenigingsleven', p. 98-99.

²⁰ M.F. Van Dijck, 'Een strijd om sacrale ruimte en tijd. Processies en torenschietingen in het Hageland (17de-18de eeuw)', in: *Trajecta*, 12 (2003) p. 31.

de andere parochies in het besproken gebied door een regulier bediend. De abdij van Sint-Geertrui te Leuven bezat namelijk het patronaat over Aarschot, Baal, Betekom, Langdorp en Rillaar.

In de loop van de zeventiende en vooral de achttiende eeuw kregen een aantal parochies echter een seculier priester als parochieherder. Door het dalende aantal roepingen uit de patricische en adellijke kringen waaruit de abdij van Sint-Geertrui rekruteerde, vond ze vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw geen kandidaten meer in eigen rangen om de zielzorg in deze parochies waar te nemen.²¹ Deze schaarste aan valabele priesters had duidelijk zijn gevolgen op de kwaliteit van de zielenherders in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Uit die periode stammen een aantal klachten over het gedrag van parochiepriesters, de meesten afkomstig uit de Leuvense abdij van Sint-Geertrui. In Betekom bijvoorbeeld stond pastoor Isidorus de la Viefville bekend als een onverbeterlijke drinkebroer en vrouwenloper. Hij vloekte en tierde, spoorde aan tot vechten en was geregeld betrokken bij zware ruzies. Zowel katholieken als protestantse soldaten stoorden zich aan zijn gedrag. Ondanks zijn schandelijk gedrag werd hij pas in 1680 overgeplaatst. Hij werd weggepromoveerd tot cantor te Aarschot, waar hij zijn reputatie alle eer bleef aandoen. Waarschijnlijk werd hij de hand boven het hoofd gehouden door zijn broer, de abt van Sint-Geertrui.²² Zijn houding was echter geen alleenstaand geval. De reguliere kanunniken van Sint-Geertrui werden door de kapittelrechtbank voor hun wangedrag geregeld op de vingers getikt. Hun vergrijpen varieerden van hoerenloperij en drankgebruik tot gevallen van pedofilie en verkrachting.²³

De toestand verbeterde opmerkelijk toen de abt van Sint-Geertrui in de loop van de achttiende eeuw steeds meer een beroep deed op seculiere geestelijken. Bijgevolg werden in de achttiende eeuw vijf parochies in het besproken gebied bediend door een seculier priester. Toch bleef de abdij van Sint-Geertrui nog voor moeilijkheden zorgen. Zo zou het nog tot het einde van de achttiende eeuw duren voordat Gelrode een zelfstandige parochie werd. Het grootste bezwaar was dat de abdij van Sint-Geertrui niet genoeg priesters had om in Gelrode een nieuwe parochie te stichten. De abdij wou er echter niet van haar bevestigingsrecht afzien, omdat dit financiële implicaties zou hebben voor de abdij.²⁴ Zowat in al haar parochies klaagde de abdij over de uitgaven. Zo klaagde de abt in de achttiende eeuw: 'Tot Betecom ende Rillaer sijn gemaect nieuwe oxalen, ende sijn van intentie orgels te maecken uijt de revenuen van de kerck, gelijk tot thielt geschiet is'.²⁵ De inkomsten van de abdij baarden de abt van Sint-Geertrui grote zorgen, over de aanstelling van seculiere geestelijken was hij dan ook sceptisch: 'den geheelen last sal blijven aende abdije soo veel te meer dat alle de pastoors seculieren priesters sijn, aen wie alte dickmaels de interesten der abdije niet veel ter herten gaen'.²⁶

²¹ T. Morren, *Het dekenaat Diest (1599-1700)* (Leuven, 1993) p. 101-103, 381-405.

²² Ibidem, 127-128.

²³ L. Verbruggen, *Heren van stand in een kleine Brabantse stad. Het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw en het religieuze leven in Aarschot (1597-1797)* (Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, 2004) passim.

²⁴ Morren, *Het dekenaat Diest*, p. 87-88.

²⁵ Leuven, Rijksarchief Vlaams-Brabant, Archief van abdij Sint-Geertrui, nr. 10735: reparaties in verschillende kerken, 18de eeuw, fol. 1r°.

²⁶ Ibidem, fol. 2r°.

Binnen de geestelijkheid bestond er een onderscheid tussen reguleren en seculieren. In grote steden hadden de reguleren ten tijde van de contrareformatie een beter imago dan de welgestelde seculiere clerici, omdat de kanunniken van de rijke stedelijke kapittels regelmatig in conflict lagen met de bisschop en soms zelfs hun geestelijke taken verwaarloosden.²⁷ In een agrarisch gebied zoals het Land van Aarschot, Rotse-laar en Wezemaal was de situatie verschillend. De seculiere parochiegeestelijkheid had er immers een lager sociaal aanzien dan de reguliere dorpspastoors die vaak door abdijen in een van hun parochies werden geïnstalleerd. De seculiere plattelandspastoors waren bovendien afhankelijker van de bisschop dan de reguliere clerici.²⁸ Voor de seculiere kanunniken van het kapittel in het kleine stadje Aarschot gaat deze redenering niet op. De kapittelheren van hoge – vaak adellijke – afkomst traden vaak eigengereid op en namen geregeld een loopje met kerkelijke voorschriften.²⁹

De norbertijnen verzorgden de zielzorg in de overige zeven parochies die van hen afhankelijk waren.³⁰ Over hun gedrag werden geen klachten teruggevonden.³¹ In de statuten van norbertijnenabdijen – zoals die te Averbode bijvoorbeeld – werd dan ook veel aandacht besteed aan de vorming en benoeming van capabele priesters. De regelgevingen over gedrag en residentieplicht waren streng. Wie zich niet naar behoren gedroeg, kon door de abt worden teruggeroepen.³² Onderzoek naar de rekrutering van de abdijen Averbode en Tongerlo toonde bovendien aan dat hun novicen vaak uit de omgeving van het klooster kwamen (zie tabel 1).³³ Vermits beide kloosters binnen of in de buurt van het hier besproken gebied lagen, betekende dit dat ook de norbertijner pastoors de streek kenden. Ongetwijfeld vormde dat een voordeel en boezemde dat het vertrouwen in van de bevolking. Wel is het zo dat de meeste novicen afkomstig waren uit een stedelijk milieu. De abdij van Averbode vormt hierop een uitzondering. Waarschijnlijk werd dat in de hand gewerkt door de afgelegen ligging van de abdij.³⁴ Voor de abdij van Park is ook bekend dat zij een bijzondere band had met de parochies waar zij het patronaatsrecht had, in deze parochies rekruteerde zij immers vrij veel novicen.³⁵

De sociale herkomst van de novicen van de abdij van Park weerspiegelde niet de maatschappelijke verhoudingen (zie tabel 2). De abdij oefende een vrij grote aantrekkingskracht uit op de adel en ook andere hogere sociale groepen waren vrij veel in de kloosterpopulatie aanwezig. Opvallend is vooral het lage aantal armen dat intrad. Slechts twee armen konden dankzij voorspraak van een invloedrijke persoon in de periode tussen 1550 en 1800 novice worden in de abdij van 't Park. Het sociale pro-

²⁷ A.K.L. Thijs, *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk. Maatschappelijke betekenis van de Kerk in contrareformatisch Antwerpen*. ([Turnhout], 1990) p. 74-77. Marie Juliette Marinus wijst ook wel op de betere verloning van de stedelijke priesters en de tegenstelling tussen seculieren en reguleren maar relateert eveneens één en ander. M.J. Marinus, *De contrareformatie te Antwerpen (1585-1676). Kerkelijk leven in een grootstad* (Brussel, 1995) p. 130-137, 194-202.

²⁸ Zie over de verschillende sociale positie van priesters in de stad en op het platteland: Marinus, *De contrareformatie te Antwerpen*, p. 188-220.

²⁹ Morren, *Het dekenaat Diest*, p. 75, 131-133, 150, 159-160.

³⁰ Ibidem, 105; J.B. Vanden Bruel, *Beschryf der dorpen van het kanton Haecht* (Haacht, 1957) p. 7, 15-16, 18, 24-25, 27.

³¹ Morren, *Het dekenaat Diest*, p. 109-165.

³² Bouhon, *De premonstratenzer abdij van Averbode*, p. 65.

³³ Ibidem, 52-52; Zwysen, *De abdij van 't Park*, p. 146-155.

³⁴ Bouhon, *De premonstratenzer abdij van Averbode*, p. 66-78; Zwysen, *De abdij van 't Park*, p. 165-167.

³⁵ Zwysen, *De abdij van 't Park*, p. 168-170.

fiel van de rekrutering was dus erg elitair.³⁶ Op sociaal vlak leunden de priesters in de norbertijner parochies eerder aan bij het profiel van het doorsnee lid van een lekenvereniging dan van een religieuze vereniging (cf. supra).

Tabel 5: rekruteringsgebied novicen van verschillende abdijen					
orde	Norbertijnen				Cisterciënzers
abdij	Averbode	Tongerlo	Park	Sint-Michiels	Val Dieu
novicen uit straal van 30 km rond abdij	55%	40%	65%	79%	90%
novicen van stedelijke herkomst	41%	-	62%	83%	-
novicen uit eigen parochies	-	-	6%	-	-
novicen uit Land van Aarschot, Rotselaar en Wezemaal	-	-	3%	-	-

Tabel 6: sociale afkomst novicen nobertijner abdij van het Park te Heverlee (1550-1800)	
sociale bovenlaag	29%
middengroep	53%
lagere sociale groepen	18%
adellijke herkomst	5%
ingeschreven als 'arm'	1%

2.3. De andere spelers: de wereldlijke en kerkelijke overheid

De relatie tussen priester en gelovigen werd op het dorpsniveau echter ook van bovenaf doorsneden. Vooral sinds de katholieke hervorming na het Concilie van Trente bemoeide de religieuze overheid zich meer en meer met het verenigingsleven.³⁷ De wereldlijke overheid ging zich van dan af eveneens bemoeien met broederschappen, schuttersgilden en rederijkerskamers. Dat kwam omdat nogal wat lekenverenigingen zich 'verbrand' hadden ten tijde van de opkomst van het protestantisme.³⁸ Zelfs met de onderwerpen van de rederijkersspelen ging de overheid zich bemoeien. In 1621 verbood de overheid teksten met een religieus onderwerp op het Mechelse blazoenfeest.³⁹ Wel is het zo dat ook voordien de vorsten al belangstelling hadden voor het verenigingsleven, menig vorst liet zich bijvoorbeeld opmerken op de

³⁶ Ibidem, p. 177-190.

³⁷ H. Defoort, *De broederschappen in de Kortrijkse Sint-Maartenskerk (XVIIde-XVIIIde eeuw). Bijdrage tot de studie van de geschiedenis van het religieuze- en geestesleven in de Nieuwe Tijd* (Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, 1983) p. 35-40.

³⁸ Zie bijvoorbeeld: A.-L. Van Bruaene, 'Minnelijke rederijkers, schandelijke spelen. De rederijkerskamers in Brussel tussen 1400 en 1585', in: J. Janssens en R. Sleiderink (eds.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw* (Leuven, 2003) p. 125-139.

³⁹ M. Van Vaeck, 'De Schadt-Kiste Der Philosophen Ende Poeten (Mechelen 1621): een blazoenfeest aan de vooravond van het einde van het Bestand', *De Zeventiende Eeuw* 8 (1992) p. 75-83.

schutterswedstrijden van de gilden.⁴⁰ Vanaf Albrecht en Isabella (1598-1621) ging het verenigingsleven echter deel uitmaken van een nieuwe, doelbewuste cultuurpolitiek.⁴¹

De hogere geestelijkheid probeerde via ordonnanties of herderlijke brieven het broederschapswezen naar haar opvattingen te moduleren. Wanneer dit niet lukte, wendde zij zich tot de wereldlijke overheid met de vraag een ordonnantie uit te vaardigen om het gedrag van het gewone volk aan haar visie aan te passen. Het plakkaat van 10 juli 1711 bijvoorbeeld bepaalde dat het voortaan verboden was bij bruiloften of begrafenissen grote drink- en schranspartijen te geven.⁴² Een eeuw voordien hadden de aartshertogen Albrecht en Isabella nochtans enkele gilden het privilege gegeven om belastingvrij drank te schenken op de begrafenissen van hun leden om op die manier het gildeleven te stimuleren.⁴³ De overheid ging met het verbod uit 1711 echter in op een vraag van de kerkelijke overheid omdat het gelovige volk weinig rekening hield met de bisschoppelijke ordonnanties die dit gebruik wilden verbieden.⁴⁴ Ook de Oostenrijkse overheid zou de inhoud van deze verordening in 1735 gedeeltelijk herhalen omdat ze niet overal werd nageleefd. Op sommige plaatsen ging men er van uit dat een verbod op schrans- én drinkpartijen inhield dat het geven van grote drinkgelagen bij overlijdens wel toegelaten was zolang men maar geen eten meer opdiende.⁴⁵ Deze creatieve omgang met de regelgeving was geen typisch Zuid-Nederlands gegeven. In het Galicische stadje Ourense organiseerden de leden van een plaatselijke confrérie meerdere maaltijden op één feestdag nadat de stadsmagistraat het aantal gangen per maaltijd had vastgelegd om de bestaande excessen te bestrijden.⁴⁶

Uit deze vindingrijkheid blijkt eens te meer hoe moeilijk het was om het gedragsrepertoire van de parochianen te wijzigen. Vaak probeerden de gelovigen immers de ordonnanties te ontlopen of interpreteerden ze richtlijnen op een geheel eigen manier. De parochiepriesters stonden dan machteloos of ze knepen een oogje dicht. De statuten van de Begijnendijkse Confrérie van Sint-Ambrosius maakten in 1763 nog melding van een halve ton goed bier die door het sterfhuis van een overleden lid moest geschonken worden aan diens medeconfrères, ondanks het hierboven vernoemde verbod uit 1711 om van begrafenissen drinkgelegenheden te maken.⁴⁷ Gerard Rooijackers is van mening dat deze verordeningen omtrent 'drinckgelach ofte Quansel-bier oft schotel-spyse' enkel betrekking hadden op de jeugd. Drinkgelagen van schuttersgilden bij huwelijken of overlijdens waren volgens hem wel geoorloofd

⁴⁰ J. Janssens, 'De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 17de eeuw', in: Janssens en Sleiderink, *De macht van het schone woord*, p. 70.

⁴¹ J. Verberckmoes, 'Hernieuwing van het octrooi van het Sint-Sebastiaansgilde te Sint-Niklaas-Waas', in: L. Duerloo en W. Thomas (eds.), *Albrecht & Isabella 1598-1621. Catalogus* (Brussel, 1998) p. 210.

⁴² *Placcaerten ende ordonnantiën vande Hertoghen van Brabant, princen van dese Nederlanden*. Antwerpen/Brussel, 1648-1774, dl. 5, p. 8-11.

⁴³ Verberckmoes, 'Hernieuwing', p. 210.

⁴⁴ Mechelen, Aartsbischoppelijk Archief (Verder AAM), *Acta vicariatus*, IX, 2, f en g. Zie ook: G. Rooijackers, *Rituele repertoires: volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen, 1994) p. 302-305 en 318-342.

⁴⁵ *Placcaerten*, dl. 5, p. 14-15.

⁴⁶ A.M. Poska, 'From parties to pieties. Redefining confraternal activity in seventeenth-century Ourense (Spain)', in: J.P. Donnelly en M.W. Maher (eds.), *Confraternities & Catholic Reform in Italy, France and Spain* (Kirkville, 1999) p. 227.

⁴⁷ Universiteitsarchief Leuven, reglement van de Begijnendijkse Confrérie van Sint-Ambrosius, art. 6.

omdat het hier om getrouwde mannen en vrouwen ging.⁴⁸ Nochtans richtte het wereldlijke edict van 1711 zich tot 'de jonckheyt oft andere'. De verordening van 1735 spreekt zelfs expliciet van 'Mans, Vrouwen, Jonghmans, Dochters, als cleynne Kinderen'.⁴⁹

3. Priesters als middelaars tussen gelovigen en overheden

Een belangrijke rol bij het overbrengen van de opvattingen van de kerkelijke overheid was weggelegd voor de parochieclerus. Deze geestelijken behoorden immers tot twee verschillende culturele circuits. Zij stonden enerzijds met één been in de cultuur van het gelovige volk, maar behoorden anderzijds ook tot het kerkelijke apparaat. Beide groepsculturen verwachtten van deze priesters dat zij hun gedragscode aanpasten aan het circuit waarin zij zich op dat moment bewogen. Zo kon een processievaandel van een schuttersgilde voor de kerkelijke overheid in de eerste plaats een teken van devotie ten opzichte van de afgebeelde patroonheilige representeren, terwijl de leden van deze confrérie dit vaandel misschien eerder zagen als een symbool van saamenhorigheid onder de leden of als een teken van de rijkdom van de confrérie. Van de parochiegeestelijkheid werd dan ook verwacht dat ze zowel tegemoetkwam aan de eisen van hun oversten als aan de leefwereld van hun parochianen. Op die manier werden zij bemiddelaars tussen twee verschillende culturen die met elkaar in contact, maar ook in conflict kwamen.⁵⁰

3.1. De Wezemaalse schuttersfeesten

Een mooi voorbeeld van conflictbemiddeling tussen de cultuur van de gelovige plattelandsbewoners en de geestelijke overheid is terug te vinden in het achttiende-eeuwse dagboek van de Wezemaalse pastoor Bruno Provoost.⁵¹ Het was in Wezemaal namelijk de gewoonte dat de Sint-Sebastiaansgilde de tweede zondag na Pasen een vogelschieting hield. Na de hoogmis vormde de gilde samen met een aantal speellieden uit Leuven, de plaatselijke norbertijner pastoor en de drossaard van de heer van Wezemaal een stoet tot aan de vogelroede. Bij de wip aangekomen banden de drossaard en de pastoor de vogelroede door elk eerst drie schoten op de wip te schieten.⁵² Op die manier wilden ze de schieting van ongelukken vrijwaren.⁵³ Nadat de vogel was afgeschoten, trok de stoet naar de kerk waar de pastoor het *Te Deum laudamus* zong en de gildebroeders ten offer gingen. Daarna gingen ze achtereenvolgens naar het kasteel van de dorpsheer en de pastorie waar de gilde telkens wijn kreeg aangeboden. De pastoor was er zich van bewust dat dit gebruik inging tegen de richtlijnen van de kerkelijke overheid. Toch nam hij volgzzaam deel aan de handelingen omdat hij vreesde voor een conflict met de gildebroeders (vaak vooraanstaande dorpelingen) indien hij hen zou melden dat dit gebruik niet was toegestaan door de aartsbisschop.

⁴⁸ Rooijackers, *Rituele repertoires*, p. 321-322.

⁴⁹ *Placcaerten*, dl. 5, p. 9 en 15.

⁵⁰ Rooijackers, *Rituele repertoires*, p. 77-85, 91-92.

⁵¹ Wezemaal, Kerkarchief, Sectie C, nr. 4. Bruno Provost was te Wezemaal pastoor in de periode 1769-1806.

⁵² L. Humblé, 'Uit het dagboek van B. Provost, pastoor Wezemaal', in: *Tijdingen van het Beatrijsgezelschap*, 17 (1981-1982) p. 22-23.

⁵³ Rooijackers, *Rituele repertoires*, p. 505.

Afb. 1: Vlag van de Jonge Sint-Sebastiaansgilde Betekom uit zestiende of zeventiende eeuw. Hoewel het om de vlag van een lekenvereniging gaat, maken de twee afgebeelde heiligen de religieuze inslag van dit soort verenigingen duidelijk. Links staat de patroon van de vereniging, namelijk Sint-Sebastiaan. Rechts is de dorpspatroon Sint-Laurentius afgebeeld. Dergelijke objecten konden verschillende betekenissen hebben. Voor religieuze overheden was het benadrukken van de devotie tot een specifieke heilige waarschijnlijk van groot belang, terwijl de leden van dergelijke verenigingen (ook) aandacht hadden voor andere aspecten zoals prestige, gezelligheid en saamenhorigheid (herkomst: privé-bezit).

In 1782 besloot de pastoor hierin verandering te brengen. Hij bande nog wel de wip maar weigerde nog langer de kerkklokken te luiden nadat de vogel was geschoten. Bovendien liet hij de kerkdeuren gesloten en meldde hij de gildebroeders dat ze met de geschoten prijzen niet meer naar de kerk konden optrekken, omdat deze profane stoet inging tegen de richtlijnen van de aartsbisschop. Tot grote verbazing van de pastoor gingen de gildeleden onmiddellijk akkoord en trokken ze na de schieting direct naar het kasteel en de pastorie om hun jaarlijkse portie wijn op te drinken.⁵⁴ Op die manier schikte de gilde zich meer dan zeventig jaar na een herderlijk

⁵⁴ Humblé, 'Uit het dagboek', p. 22-23.

schrijven uit 1711 toch naar de kerkelijke voorschriften! De feestelijke optochten die na de schieting richting kerk trokken om de gewonnen prijzen voor het altaar te offeren, strookten immers niet met de opvattingen van de kerkelijke overheid die sinds de katholieke hervorming de Kerk zoveel mogelijk van profane invloeden probeerde te zuiveren.⁵⁵

3.2. De toneelspelen van Willem Zeebots

Willem Zeebots (1625-1690) was de zoon van een kleinhandelaar, die in 1643 binnentrad in de orde der norbertijnen als religieus van de abdij van Park te Heverlee. Nadat deze Leuvenaar in 1655 in zijn geboortestad de graad van baccalaureus in de godgeleerdheid had behaald, stuurden zijn oversten hem naar Wakkerzeel waar hij als kapelaan over de zielzorg moest waken. In dit gehucht van Werchter zou hij gedurende zijn drieëntwintigjarig verblijf een aantal toneelstukken schrijven.⁵⁶ Zeebots paste de onderwerpen van zijn toneelstukken aan de leefwereld van zijn parochianen aan. Zo koos hij voor een bewerking van het leven van de heiligen Hubertus en Adrianus, omdat in Wakkerzeel een uitzonderlijke devotie leefde voor Sint-Hubertus.⁵⁷ Het naburige Wijkmaal had dan weer Sint-Adrianus als patroonheilige en ook in Haacht bevond zich een wijk Sint-Adriaan.⁵⁸ Sint-Adriaan was een van de meest vereerde heiligen te Haacht.⁵⁹

De toneelstukken van Willem Zeebots worden vooral gekenmerkt door hun algemene religieuze en meer specifiek contrareformatorische inslag die typisch was voor de zeventiende eeuw. De onderliggende boodschap is steeds: vertrouw op Gods voorzienigheid en geef u niet over aan de wereldse genoegens. De Wakkerzeelse kapelaan reageerde tegen slechte boeken, het lichte herdersgenre, het herbergbezoek, de decadente mode en het zedenverval. Anderzijds prees hij de sermoenen van geestelijken en de betere literatuur de hemel in.⁶⁰ Toch probeerde de dorpsheer niet alleen zijn parochianen de normen van de katholieke reformatie bij te brengen. Zo wou hij afstand nemen van het misprijzen dat edellieden en stedelingen voor de boerenbevolking hadden. Daarom beklemtoonde hij dat de tijd voorbij was dat men boeren als lomperiken en halve gekken aanzag. Het graan werd immers steeds duurder en dat zou er voor zorgen dat de boeren rijkdom zouden verwerven en net als de edellieden dure wijn konden drinken. Zeebots' personages hebben trouwens een afkeer van de verarmde adel die zich hooghartig en arrogant gedroeg, maar eigenlijk enkel de mensen bedroog om toch enige rijkdom te verwerven. Nochtans had deze volgens Zeebots geen enkele reden om zich hautain op te stellen want '*qualijck hebben sy "een hemde aen het gat"*'.⁶¹ Ook de soldaten die het platteland zo dikwijls teisterden

⁵⁵ Rooijackers, *Rituele repertoires*, p. 503.

⁵⁶ Om verwarring te voorkomen wordt in voetnoot telkens aangegeven van welke uitgave van een stuk gebruik werd gemaakt door het publicatiejaar te vermelden.

⁵⁷ J. Cools, 'Volksdevotie en heiligenlegenden te Rotselaar en omstreken', in: *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift*, 9 (1994) p. 6.

⁵⁸ J. Cools, 'De fundatie Petrus Mertens te Haacht', in: *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift*, 6 (1991) p. 114; L. Humblé, 'Wijkmaal, parochie van St. Adriaan', in: *Tijdingen van het Beatrijsgezelschap*, 4 (1968-1969) p. 8-11.

⁵⁹ J. Cools en A. Van Aerschot, *750 jaar Sint-Remigius-parochie Haacht: 1232-1982* (Haacht, 1982) p. 33.

⁶⁰ M. Verbist, *Guilielmus Zeebots: litterair-historische studie* (Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, 1943) p. 24-27.

⁶¹ W. Zeebots, *Den Blinden verlichte, ende wedersiende Tobias* (Leuven, 1662) p. 19.

worden door het slijk gehaald. Volgens de auteur kregen soldaten meer dan eens een pak rammel van groepjes misnoegde landbouwers.⁶² Niet alleen in *Den blyden Kersnacht* koos de auteur de kant van de boeren. Ook elders weet Zeebots' handig in te spelen op de sociale achtergrond van zijn toeschouwers. Bijvoorbeeld in *Het droevigh lyden ende bittere doot van den heere christus onsen salighmaecker* verwees Zeebots naar het ongenoegen dat bij de boeren leefde ten opzichte van de stedelingen. Wanneer Simon van Cyrene door de soldaten gedwongen wordt Jezus te helpen bij het dragen van diens kruis, verkondigt hij:

*'Nu siet elck klaer genoegh, gelyck ick zy te voren
Dat meestendeel den boer wordt sonder kam geschoren.
Is ergens swaeren last; is ergens een quaedt pack;
Men schickt het meestendeel den boer op synen sack.
Veel volck is hier uyt stadt, maer niemant van hun allen,
En wordt met desen last, dan ick maer, overvallen'*⁶³

Dit is maar één van de vele tegenstellingen tussen stad en platteland die Zeebots aanhaalde. In *De historie vanden suyveren patriarch Joseph* gaat Zeebots zelfs nog een stapje verder. In dit stuk klagen de dorpelingen niet alleen over het feit dat ze meer moeten betalen dan de stedelingen, meer nog, ze wijzen de stad aan als de oorzaak van de hoge belastingen.⁶⁴ Zeebots kiest als kapelaan van een plattelandsparochie duidelijk de zijde van de boeren. Het is opmerkelijk hoe deze geboren stedeling zich de plattelandscultuur toe-eigende om in communicatie te treden met zijn publiek.

Ook elders zet Zeebots de dorpelingen tegenover de stedelingen en probeert hij het plattelandspubliek op zijn hand te krijgen door er op te wijzen dat de boeren niet moeten onderdoen voor de burgers uit de stad. De herders bij Christus' kribbe besluiten immers dat ze niet afgunstig moeten zijn op de rijkdom van de stedelingen. Ondanks hun gebrek aan rijkelijke en modieuze kleding en hun beperkt boerenverstand, zijn ze tevreden met hun armoedige situatie. Bovendien besluiten de herders dat God hen, en niet de stedelingen of edellieden, uitkoos om getuigen te zijn van de geboorte van de Messias. Dit brengt de herder Mopsus er zelfs toe om te stellen dat God hen hoger acht als alle andere mensen, en in het bijzonder dan de stedelingen.⁶⁵ Zeebots deinsde er niet voor terug om de herders te idealiseren. Zij werden immers geprezen voor de deugdelijke boeken die ze 's nachts lazen ondanks de vele boeken die werden gedrukt met een bedenkelijke inhoud:

*'Waer in geleert wer en geseyt,
Hoe datmen mint, hoedatmen vreyt'*⁶⁶

⁶² Idem, 1662, p. 13-19.

Zeebots overdreef niet wanneer hij spotte met de soldaten die op hun donder kregen van boeren. In Rotselaar bijvoorbeeld moest meier Jan Van den Panhuysen in 1641 zijn dorpsgenoten bevelen om geen soldaten meer te molesteren. Zie hierover: K. Eyckmans, 'De slag op de Papenberg. Een gevecht in regel tussen Herseltse boeren en Spaanse troepen in 1641', *Het Neteland*, 26-27 (1999-2000) p. 150-158, 3-19.

⁶³ W. Zeebots, *Het droevigh lyden ende bittere doot van den heere christus onsen salighmaecker* (Leuven, door Guiliam Strycknant, 1687) p. 113.

⁶⁴ W. Zeebots, 'De historie Vanden suyveren Patriarch Ioseph', in: W. Zeebots, *Neder-Duytsche gedichten, bestaende in eenighe treurspelen, ende andere* (Leuven, door de weduwe Bernardyn Maes, 1662) p. 77.

⁶⁵ Idem, 1662, p. 53.

⁶⁶ Idem, 1662, p. 57.

Bovendien richt Zeebots zich ook tegen de mode in de stad die sterk afsteekt tegen de eenvoudige boeren die een sobere wambuis dragen. De *'Pronckers van de stat'* worden gehekeld, vooral dan de ijdele stadsvrouwen:⁶⁷

*'Gepoyert, geplaneket, gegout,
Met 't hair gekrunckelt en gekromt,
Met swarte moissen op het vel,
Met iet aen d'ooren als een bel,
Met hals en rugg' en borsten bloot,
Daer sich soo menich mensch aen stoet
Met cragen twee oft dry opeen,
Met scoenen scert voor aen de teen'*

Toch wil dit niet zeggen dat Zeebots zich uitsluitend met zijn dorpspubliek identificeerde. Verschillende lofuitingen van andere norbertijnen en dorpspastoors wijzen erop dat zijn stukken ook door geestelijken erg werden geapprecieerd.⁶⁸ Zo schrijft de pastoor van het naburige Rijmenam over Zeebots' *De historie vanden suyveren Patriarch Ioseph*: *'Voor my ick hebt gesien, en dat tot tweemaal toe, Ick was altijd verheught ick wierd' het nimmer moe*'.⁶⁹ De pastoor van Zaventem, Lambertus Corsemans, preees het werk van Zeebots om zijn religieuze, stichtende waarden. Hij omschreef Zeebots' werk als volgt: *'Hier wort klaer afgebeelt een ider naer sijn wensch. Hier wort klaer afgebeelt dat ider naer sijn haten, Hier wort klaer afgebeelt dat ider een moet laten'*.⁷⁰

Binnen de eigen parochie richtte Zeebots zich vooral op de middengroepen en elite die deel uitmaakten van de lekenverenigingen. In Werchter werden zijn stukken namelijk *'publiekelijk door de principaelste van de Gemeynte van Werchter verthoont'*.⁷¹ In Haacht vertolkte de fundatie Petrus Mertens *Het leven ende martyrie vanden H. Adrianus*. De koralen van de fundatie Petrus Mertens behoorden meestal tot de welstellende families van Haacht.⁷² De acteurs van de stukken mogen meestal tot de elite van het dorp worden gerekend want in de acteurslijst die bij *De historie vanden suyveren Patriarch Ioseph* en *Het leven ende martyrie vanden H. Adrianus* zijn opgenomen, vindt men vooral vooraanstaanden terug.⁷³ Niet alleen de voornaamste dorpsfunctionarissen zoals oud-burgemeester en schepen Aert Michiels hadden een rol in *De historie vanden suyveren Patriarch Ioseph*. Ook de belangrijkste vertegenwoordigers van de gilden en de jeugd komen in de spelerslijsten voor. De rol van de lagere sociale groepen werd gereduceerd tot toekijken. Hier en daar probeerde Zeebots hen via zijn stukken wel te onderrichten in geciviliseerd gedrag. In zijn inleiding richtte Zeebots zich expliciet tot de *'aenschouwers'* en vroeg hen om zedig en stil te zijn om het stuk niet te verstoren: *'roepen, klappen, stooten, tieren ende te lachen overluyt; Dat zyn hier al quay manieren. Scickt 'et soo; soo blyfter uyt. Want ghy sout ons maer verstooren, Hoort den regel hier geset: Wilt ghy ons niet stil aenhoren, Doet aen ander geen belet'*.⁷⁴

⁶⁷ Idem, 1662, p. 46-57.

⁶⁸ Idem, 1662, inleiding.

⁶⁹ Zeebots, *'De historie'*, 1658, inleiding.

⁷⁰ Idem, 1658, inleiding.

⁷¹ Idem, 1662, inleiding.

⁷² J. Cools, *'De Haachtse familie Van Beethoven'*, in: *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift*, 8 (1993) p. 104-109.

⁷³ Verbist, *Guilielmus Zeebots*, p. 33.

⁷⁴ W. Zeebots, *'Den blyden kers-nacht nacht ofte De Geboorte Christi Onses Saligmakers'*, in: Zeebots, *Neder-Duytsche gedichten*, 1662, inleiding.

4. De verschillende houding van seculiere en reguliere geestelijkheid

De voorbeelden uit de vorige paragraaf tonen aan dat de dorpspastoors een cruciale rol speelden bij de communicatie tussen de religieuze leefwereld van het gelovige volk en de bemoeienis van overheden. Niet alle priesters handelden op dezelfde manier. Achtergrond, scholing en statuut bepaalden de handelingsruimte van een priester. Deze paragraaf wil aan de hand van twee concrete voorbeelden de verschillenpunten tussen reguliere en seculiere geestelijkheid illustreren.⁷⁵ Beide groepen hadden immers een andere achtergrond die bepalend is om hun houding te kunnen verklaren.

Een van de belangrijkste pijnpunten in de relatie tussen kerkelijke overheid en gelovige volk was ongetwijfeld het gedrag tijdens de processies. Het gebrek aan eenvoudige voorschriften over de organisatie van de veelvuldig voorkomende sacramentsprocessie zorgde er voor dat de gebruiken van diocees tot diocees verschilden. Het Concilie van Trente had immers slechts een aantal algemene richtlijnen opgeleverd over de orde en samenstelling van deze fel gecontesteerde processie. Nochtans hadden de concilievaders de sacramentsprocessie als een verzinneelijking van de triomf van de katholieke Kerk op de ketterij bestempeld. Hierdoor was de sacramentsprocessie uitgegroeid tot dé processie van de contrareformatie. Er slopen echter steeds meer uitbundige barokke elementen in, wat aanleiding gaf tot excessieve representaties van de sociale status.⁷⁶ De sacramentsprocessie werd daardoor de gelegenheid bij uitstek voor confrérieën om hun prestige en sociaal aanzien te tonen. Deze beweging tekende zich al in de Late Middeleeuwen af. Vanaf de Contrareformatie greep de katholieke Kerk de sacramentsprocessie echter aan om zichzelf te distantiëren van de protestanten die de werkelijke aanwezigheid van Christus in de hostie niet erkenden.⁷⁷

Om aan de gebrekkige richtlijnen van Trente te verhelpen, werd reeds in 1601 door de dekens van het bisdom Mechelen beslist dat de gelovigen geen kar mochten gebruiken om het Heilig Sacrament of heiligenbeelden in processies te vervoeren. In 1607 bepaalden de dekens dat alleen priesters relikwieën mochten dragen in processies. Bovendien mocht het Heilig Sacrament enkel in de processies verschijnen op Sacramentsdag en de acht dagen die erop volgden.⁷⁸ Op 23 mei 1654 vaardigde aartsbisschop Jacobus Boonen een nieuw decreet uit dat excessen tijdens processies verbood.⁷⁹

In 1675 volgde een herderlijke brief van aartsbisschop Alphonsus de Berghes in verband met de uitstelling van het Heilig Sacrament in processies. De aartsbisschop stelde immers vast dat de bepalingen uit 1601, 1607 en 1654 niet werden nagevolgd. Daarom verordende hij dat niet alleen het Heilig Sacrament, maar ook de relikwieën

⁷⁵ Beide voorbeelden kwamen al uitvoerig aan bod in: Van Dijck, 'Een strijd', p. 31-43.

⁷⁶ P.J. Margry, *Teedere Quaesties: religieuze rituelen in conflict: confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19^e eeuw Nederland* (Hilversum, 2000) p. 40-45, 62.

⁷⁷ P. Burke, 'Religieuze en openbare feesten', in: R. Muchambled (ed.), *De Europese volkscultuur* (Hilversum/Weert, 1992) p. 58; C.M.A. Caspers, *De eucharistische vroomheid en het feest van sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen* (Leuven, 1992) p. 101-121.

⁷⁸ H. Geets, *Het kerkelijk leven in de landsdekenij Mechelen volgens de visitatieverslagen van deken Antonius De Mol (1599-1616)* (Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, 1960) p. 132-133.

⁷⁹ AAM, *Fonds Mechliensia*, reg. 36, fol. 174v°-175r°.

en de afbeeldingen van heiligen enkel nog voor uitzonderlijke gelegenheden mochten worden rondgedragen. De confrérieën organiseerden de processies volgens de aartsbisschop immers niet meer uit devotie of omwille van moeilijke tijdsomstandigheden zoals oorlogen, maar omdat het een gewoonte was geworden om kleurrijke, druk bijgewoonde optochten te organiseren. De herderlijke brief somde een aantal confrérieën op die nog wel het recht behielden in bepaalde processies het Heilig Sacrament of de beelden van heiligen mee te dragen. Bijvoorbeeld aan de beroemde processie van de Brusselse handbooggilde op de Zavel werd een uitzondering toegestaan.⁸⁰ Hoewel er in deze lijst geen confrérieën voorkwamen uit de omgeving van Aarschot, maakte het dekenaal verslag van Rombout Van Kiel uit de jaren 1732-1734 melding van het rondragen van de beelden en relikwieën van de Heilige Antonius en de Maagd Maria in Rotselaar. In Wezemaal vergezelden de afbeeldingen van Maria en Sint-Job het Heilig Sacrament in de processie ter ere van Sint-Job.⁸¹

Ondanks een nieuwe verordening van de wereldlijke overheid in 1717 en de voorschriften van de kerkelijke autoriteit werden de bepalingen meermaals overtreden. Zo werden de hoofdmannen, kapiteins en alferissen⁸² van de Werchterse kruis- en handbooggilde in 1724 veroordeeld tot het betalen van de vooropgestelde boete van 25 gulden omdat ze in de sacramentsprocessie van 17 mei 1724 waren opgestapt met slaande trommels en wapperende vaandels zoals de schuttersgilden gewoon waren te doen.⁸³ Confrérieën probeerden de processies immers aan te grijpen om hun groepsidentiteit te beklemtonen en naar buiten uit te dragen. De strijd om sacrale momenten zoals de ritueel bepaalde rondgang van processies was in zekere mate een poging om status en prestige te tonen. Vaandels, trommels en opvallende kleding behoorden tot het sociaal kapitaal van confrérieën dat aangewend werd om naar buitenstaanders toe de status van de vereniging te representeren. De kerkelijke overheid wenste daarentegen door de uitbanning van profane elementen het religieuze karakter van de processies te beklemtonen om op die manier de nadruk te leggen op de macht van de Kerk en de triomf van de contrareformatie.

Op 30 april 1719 volgde een aartsbisschoppelijke richtlijn die het edict van 30 juli 1681 hernieuwde. Opnieuw gebod de aartsbisschop dat het Heilig Sacrament niet mocht begeleid worden met muziek van tamboerijnen en herdersfluiten. Ook het zwaaien met vlaggen en het dragen van hoofddeksels tijdens de processies werd verboden. De aartsbisschop wist echter dat de confrérieleden niet zo zwaar tilden aan zijn verordeningen omdat de kerkelijke overheid de overtreders moeilijker kon straffen dan de wereldlijke overheid. Vandaar dat de aartsbisschop verwees naar de edicten van Karel V en Karel VI die bepaalden dat overtreders een boete moesten betalen van 25 gulden bij elke overtreding. Toch moest de aartsbisschop vaststellen dat in het verleden ook aan de edicten van deze twee vorsten vaak geen gevolg was gegeven. Er werd in de processies zelfs meer dan ooit tevoren met vlaggen gezwaaid. Bovendien was het de aartsbisschop ter ore gekomen dat deze vaandels soms werden aangekocht met geld dat eigenlijk bedoeld was voor de armen en weduwen van de parochie.⁸⁴ In Wezemaal stelde de deken vast dat het Heilig Sacrament lange tijd met

⁸⁰ AAM, *Acta vicariatus*, VII, 5, gedrukte herderlijke brief 1675, p. 16-17, 21-24.

⁸¹ M. Cloet (ed.), *Het decanaat Leuven in 1732-1734. Visitatieverslagen van deken Rombout Van Kiel* (Brussel, 1990) p. 176, 200.

⁸² De alferis is de officiële vaandeldrager van een schuttersgilde.

⁸³ C. Theys, 'Uit het vroegere volksleven', in: *Eigen Schoon en De Brabander*, 37 (1954) p. 77.

⁸⁴ AAM, *Fonds Mechliensia*, reg. 43, fol. 120v°.

viool werd begeleid. Pas in de jaren 1732-1734 merkte hij tevreden op dat men tijdens de processie ter ere van Sint-Job geen vioolmuziek meer speelde en dat men ook geen theaterstukjes meer opvoerde.⁸⁵

Ondanks de hulp van de wereldlijke overheid zou de aartsbisschop gedurende de hele achttiende eeuw moeten blijven strijden tegen de 'excessen' van leken in de processies. In het Land van Aarschot hielden de gilden zich al evenmin aan de richtlijnen van geestelijke en wereldlijke overheid. Zo ontstond in 1734 een ruzie in de Sint-Sebastiaansgilde van Testelt omdat alferis Maarten Fontain tegen de zin in van de koning en de dekens van de gilde het vaandel meedroeg in een processie waarin het Heilig Sacrament werd uitgesteld. Bovendien had hij de tamboer opgedragen om tijdens diezelfde processie de trom te slaan. Waarschijnlijk verwoorde de alferis de algemene opinie binnen de gilde, want hij verklaarde dat hij de gildeleden zou laten opdraaien voor de kosten indien hij zou worden beboet voor zijn optreden in de processie.⁸⁶

Het is opmerkelijk dat in het besproken gebied enkel in norbertijnenparochies melding werd gemaakt van excessen tijdens processies. Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen schuilen in de benoeming van deze pastoors. De witheren uit Averbode en Park waren immers vrijgesteld van de gebruikelijke *concursum* die de aanstelling van een pastoor regelde.⁸⁷ Seculiere geestelijken moesten een examen afleggen voordat ze door de aartsbisschop werden aangesteld.⁸⁸ Bijgevolg waren zij dan ook afhankelijker ten opzichte van de aartsbisschop en probeerden zij de richtlijnen van het aartsbisdom beter in de praktijk om te zetten. Marie Juliette Marinus maakte al dezelfde vaststelling voor de stad Antwerpen ten tijde van de contrareformatie. Zij wees ook op mogelijke jansenistische invloeden die universitair gevormde seculieren te Leuven konden opdoen.⁸⁹ Het lijkt er echter vooral op dat de norbertijner pastoors zich probeerden in te leven in de cultuur van hun parochianen en op zoek gingen naar een compromis tussen het kerkelijke beleid en de cultuur van de gelovigen.

Naast de verordeningen over de processies, vaardigde de kerkelijke overheid ook een aantal ordonnanties uit die het torenschieten verboden. Vele gilden plaatsten namelijk een vogelroede op de torenspits van de parochiekerk om hun schietingen te houden. Sociale representatie van macht en status speelde voor de gelovigen vaak een sleutelrol. De kerktorens (en kerkhoven) die door de schuttersgilden werden gebruikt om hun vogelschietingen te houden, lagen immers centraal in het dorp. Vaak waren ze zoals te Haacht, Rotselaar en Werchter op de centrale dries gebouwd en bevonden ook belangrijke gebouwen zoals het schepenhuis zich in de buurt.⁹⁰ In tegenstelling tot de verordeningen in verband met de sacramentsprocessies, waren het in dit geval vooral de reguliere clerici die deze verbodsbepalingen opvolgden. In de onderzochte

⁸⁵ Cloet, *Het decanaat Leuven*, p. 200.

⁸⁶ A. Coeck, 'Over een ruzie in de handbooggilde van Testelt', in: *Het Oude Land van Aarschot*, 7 (1972) p. 139.

⁸⁷ J. Ockeleij, 'Pastoors en gelovigen. Bijdrage tot de studie van het godsdienstig leven in het Aartsbisdom Mechelen van Katholieke Reformatie tot Concordaat', in: *Eigen Schoon en De Brabander*, 85 (2002) p. 24.

⁸⁸ T. Quaghebeur, 'Posttridentijnse benoemingsprocedures voor pastoors in het aartsbisdom Mechelen 1586-1786', in: *Trajecta*, 9 (2000) p. 359-361.

⁸⁹ Marinus, *De contrareformatie te Antwerpen*, p. 197.

⁹⁰ B. Minnen en J. Duvosquel, *Het Hertogdom Aarschot onder Karel van Croÿ (1595-1612). Kadas-ters en gezichten* (Brussel, 1993) plaat 105, 112 en 119.

regio hadden enkel de norbertijnen van de abdij van Park klachten over de torenschietingen. Vermits zij – in tegenstelling tot de seculieren – als tiendenheffer en patroon voor het onderhoud van de kerk moesten instaan, hadden zij er natuurlijk alle belang bij dat de schuttersgilden de kerktorens geen schade toebrachten met hun schietingen.⁹¹

Het in paragraaf drie vernoemde voorbeeld van de Wezemaalse pastoor Bruno Provoost bewijst dat de norbertijnen enkel tegen de vernielingen aan de kerktorens gekant waren, maar verder geen problemen hadden met andere vogelschietingen. In Messelbroek had de Sint-Sebastiaansgilde zelfs een beeld van haar patroonheilige cadeau gekregen van de abt van Averbode.⁹² Ook andere regulieren hadden geen aversie tegen de vogelschietingen. In 1613 stelde de dekenale visitator te Langdorp zelfs vast dat pastoor Andreas Murier, een regulier kanunnik van Sint-Geertrui, tegen het verbod van zijn oversten in deelnam aan vogelschietingen.⁹³

Op 31 maart 1711 decreteerde de aartsbisschop dat het voortaan verboden was om houten of ijzeren vogels van de kerktorens te schieten. Hij herhaalde hiermee een kerkelijke ordonnantie van 31 maart 1707. Bovendien wilde de aartsbisschop het steeds meer voorkomende gebruik verbieden waarbij de prijzen van de vogelschietingen onder klokgelui in een deels profane, deels sacrale optocht naar de kerk werden gedragen om ze als wijgeschenken aan te bieden. Het decreet bepaalde dat men deze wijgeschenken voortaan aan de koster diende af te geven die dan in overleg met de pastoor besliste of de prijzen al dan niet werden aanvaard zodat ze naast het altaar konden worden opgehangen.⁹⁴ Er werd al gewezen op het feit dat het in Wezemaal tot in 1782 duurde vooraleer pastoor Bruno Provoost de plaatselijke schuttersgilde op voorzichtige wijze duidelijk maakte dat dergelijke gebruiken eigenlijk in strijd waren met de bisschoppelijke regelgeving.

Een wereldlijke ordonnantie van 2 oktober 1721 '*Gevolght op de Requeste der Heeren Landt-Dekens van het Aerts Bischdom van Mechelen*' verbood uiteindelijk het torenschieten.⁹⁵ De aartsbisschop had al in 1715 een rekwest naar de Raad van Brabant gestuurd om het torenschieten te doen verbieden. Hij verklaarde daarin: '*dat het Decreet van wijlen sijne Hooghweirdigheyt Humbertus [Guillielmus de Precipiano] Aertsbisschop van Mechelen van den 31 meert 1711 niet suffisant geweest hebbende om te voorcomen het schieten van den vogel op de thorens van de kercken*'.⁹⁶ De aartsbisschop hoopte dat de overheid deze gewoonte zou verbieden zodat de gilden in de toekomst geen vogelschietingen meer konden houden op kerktorens en begraafplaatsen. Die hadden immers tot grote discussies geleid met de gilden die niet wilden opdraaien voor de reparaties aan de daken van de kerken. Deze herstellingen waren nodig doordat de pijlen de daken ernstig beschadigden. De aartsbisschop gaf al op 22 november van dat jaar zijn parochiepriesters de opdracht twee exemplaren van dit decreet aan te schaffen. Eén exemplaar moesten ze openbaar

⁹¹ Zie voor de parochiedomeinen van de norbertijnen in het besproken gebied: Van Ermen, *Het kaartboek van Averbode*, p. 15 en de kaarten par. X, XVI, XX, XXV; Van Ermen, Van Hove en Van Lani, *Het kaartboek van de abdij van Park*, kaarten 95, 96, 97 en 100.

⁹² J. Gerits, 'Aanvullende gegevens over de Sint-Sebastiaansgilde van Messelbroek', in: *Het Oude Land van Aarschot*, 3 (1968) p. 54-55.

⁹³ Morren, *Het dekenaat Diest*, p. 182-183.

⁹⁴ Rooijackers, *Rituele repertoires*, p. 503.

⁹⁵ *Placcaerten*, dl. 5, p. 14.

⁹⁶ AAM, *Fonds Mechliensia*, reg. 43, fol. 227v°-228r°.

publiceren, het andere dienden ze in hun archief te bewaren zodat ze zich later op dit document konden beroepen.

Voor in Haacht en Werchter betekende dit voor de norbertijnenpastoors het einde van een lange lijdensweg.⁹⁷ Niet alleen in Haacht leidden de torenschietingen tot twisten tussen de schuttersgilden en de abt van Park. Ook in Werchter ontstond in 1699 een geschil tussen de Sint-Jorisgilde en de abt over een torenschieting die de gilde op Ons-Heer-Hemelvaart wilde organiseren. Ondanks de eerdere aanvaringen van de abdij met de Haachtse gilde noemde de abt de torenschietingen 'eene nieuwichelijt tot noch toe niet gehoort noch geplogen'.⁹⁸ De abt van Park wilde echter vernielingen vermijden omdat hij als patroon van de parochie moest instaan voor het onderhoud van de kerk.⁹⁹ De inwoners van Werchter claimden evenwel de eigendom van de kerktoeren aan de hand van enkele kerkrekeningen die bewezen dat de herstellingen in het verleden door de Werchterse parochie werden betaald.¹⁰⁰ Bovendien beloofden de gildeleden alle mogelijke 'imaginaire kosten' uit eigen kas te betalen. Zij smeekten de Raad van Brabant dan ook om een officiële toelating voor hun vogelschieting op de Werchterse kerktoeren.¹⁰¹

Een wereldlijke ordonnantie van 1721 zorgde er in vele gevallen voor dat de schuttersgilden niet meer in het dorpscentrum terecht konden voor hun wipschietingen. Een vergelijking tussen zestiende en zeventiende-eeuwse dorpsgezichten en de wandkaarten van het hertogdom Aarschot (1759-1775) toont aan dat de wippen van schuttersgilden zich in vele gevallen verplaatsten van het dorpscentrum naar de rand van het dorp. Deze beweging moet zich in het tweede kwart van de achttiende eeuw voltrokken hebben als gevolg van de ordonnantie van 1721.¹⁰² Hierdoor kwam een einde aan een oud gebruik binnen de schuttersgilden op het platteland. De kerkelijke overheid had er aanvankelijk geen problemen mee dat de schuttersgilden de kerktoeren gebruikten voor hun schietingen. De betwistingen ontstonden pas toen de gilden de abdij van Park wilden laten opdraaien voor de kosten. Voordien hadden de gildeleden de kosten vaak afgewenteld op de parochie vermits de kerkmeesters en schepenen meestal vooraanstaande leden waren van de schuttersgilden.¹⁰³ Pas in de derde aartsbisschoppelijke verordening over het torenschieten dook in 1715 een tweede argument op: namelijk de ontering van het kerkgebouw.¹⁰⁴ Het is echter zeer de vraag of er ook na 1721 geen torenschietingen meer plaatsvonden. Aartsbisschop Franckenberg liet in 1774 zijn dekens tijdens hun visitatie nog altijd navraag doen of er torenschietingen in de parochies gehouden werden.¹⁰⁵

⁹⁷ Zie over Haacht: J. Vandesande, 'Het dak van de Haachtse St-Remigiuskerk tijdens de 17de eeuw', in: *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift*, 1 (1986) p. 2-13 en 51-55.

⁹⁸ RAB, *Processen gilden in de Raad van Brabant*, nr. 42, bundel 25 mei 1699, fol. 1r^o-1v^o.

⁹⁹ Idem, bundel 25 mei 1699, fol. 1v^o.

¹⁰⁰ Idem, rekening 14 juli 1664, fol. 2r^o-3v^o en rekening 3 augustus 1699, fol. 1r^o.

¹⁰¹ Idem, brief 22 mei 1699, fol. 1v^o.

¹⁰² Minnen en Duvosquel, *Het Hertogdom Aarschot*, plaat 12, 19, 22, 96 en 98; E. Van Ermen, *De wandkaarten van het Hertogdom Aarschot 1759-1775* (Brussel, 1998) baronnie Aarschot kaart 10, 13 en 11, baronnie Rotselaar kaart 6.

¹⁰³ Vandesande, 'Het dak', p. 6.

¹⁰⁴ AAM, *Fonds Mechliensia*, reg. 43, fol. 228r^o.

¹⁰⁵ M. Cloet, N. Bostyn en K. De Vreese, *Repertorium van dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)* (Leuven, 1989) p. 299-303.

5. Besluit

Uit de wisselwerking tussen de officiële en de geleefde religieuze cultuur blijkt dat de talrijke verordeningen van de kerkelijke overheid zeker niet bedoeld waren om de gelovigen het leven zuur te maken. Vaak traden de dorpspastoors op als culturele middelaars die naar een *modus vivendi* zochten waarin alle partijen zich konden vinden. De reguliere dorpspastoors – in onze regio norbertijnenpastoors – leken meer open te staan voor culturele bemiddeling dan de seculiere geestelijken, die meer de belangen van de aartsbisschop verdedigden. Seculiere priesters werden immers in toenemende mate rechtstreeks door de bisschop (of toch via zijn administratie) benoemd en waren daarom gevoeliger voor de richtlijnen van hun oversten.

Reguliere priesters waren minder afhankelijk van de kerkelijke overheid en pasten de van boven opgelegde richtlijnen minder strikt toe. Vermits zij werden voorgedragen door de abt, hadden zij meer ruimte om een ongedwongen cultureel onderhandelingsproces te voeren met hun parochianen. Verschillende voorbeelden tonen aan dat deze pastoors zich de culturele achtergrond eigen maakten van het lokale gelovige volk. Hoewel de meeste abdijen hun novicen uit een stedelijk milieu rekruteerden, pasten deze geestelijken zich met een opmerkelijk gemak aan de leefwereld van de dorpingen aan. Deze priesters kwamen doorgaans wel uit de regio van de abdij en kenden bijgevolg de streek (en zijn geplogenheden) vrij goed. Verder hadden ze dezelfde (gegoede) sociale achtergrond als de leden van de dorpsgilden die in grote mate het culturele en religieuze leven op parochievlak beheersten. Enkel als hun materiële belangen op het spel stonden, werden de reguliere dorpspastoors zich heftig. In tegenstelling tot de seculiere geestelijken moesten ze immers waken over de financiële belangen van hun abdij.

Curricula van de sprekers

J.J. van Moolenbroek

Jaap van Moolenbroek studeerde aan de Vrije Universiteit Amsterdam, is er sinds 1970 werkzaam, thans als hoofddocent, en promoveerde in 1982. Hij publiceerde onder meer over de 'Wanderprediger' van de twaalfde eeuw, de cisterciënzer orde, speciaal Caesarius van Heisterbach, en Wessel Gansfort.

Faculteit der Letteren, Vrije Universiteit Amsterdam, De Boelelaan 1105, NL-1081 HV Amsterdam

Bart Minnen

Bart Minnen werkt bij de KBC Groep, als 'adviseur kennismanagement'. Daarnaast is hij freelance onderzoeker, waarbij het hoofddaccent ligt op middeleeuwse gemeenschappen op het platteland in het hertogdom Brabant en in het bijzonder de Demervallei en het Hageland. Hij publiceerde onder andere de kaarten, gezichten en albums van hertog Karel van Croÿ (1595-1612) voor zijn Brabantse bezittingen (1986-1993) en over de parochie Rotselaar in de middeleeuwen (1991). Momenteel verricht hij onderzoek over de kerk van Wezemaal en haar rol als centrum van de Sint-Jobsdevotie in de Nederlanden (een multidisciplinair project) en parochiewezenen en religiositeit in de dekenijen Leuven en Zoutleeuw.

Abdijlaan 32, B-3111 Wezemaal

Frans Hoppenbrouwers

Frans Hoppenbrouwers studeerde, na een lerarenopleiding, theologie, specialisatie kerkgeschiedenis aan de Universiteit Tilburg en schreef als doctoraalscriptie de biografie van abt Augustinus Wichmans van Tongerlo (1993). Hierna was hij als onderzoeker verbonden aan de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Sedert 1995 is hij stafmedewerker bij de stichting Communicantes in Nijmegen, een projecthulpverleningsorganisatie voor de katholieke en Grieks-katholieke kerk in Midden- en Oost-Europa.

Twentestraat 99, NL-5018 BD Tilburg

Maarten F. Van Dijk

Maarten Van Dijk studeerde cultuurgeschiedenis nieuwe tijd aan de K.U.Leuven. Zijn licentiaatsverhandeling behandelde de 'Confrérieën in het Land van Aarschot, Rotselaar en Wezemaal (17de-18de eeuw). Een historische etnologie van Aarschot en omstreken'. Hierna studeerde hij af aan de sociaal-economische onderzoeksschool N.W. Posthumus Instituut (Groningen). Momenteel is hij lid van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen en bereid in het kader van het IUAP-project 'Urban society in the Low Countries (late Middle Ages - 16th century)' een vergelijkende studie voor over de stedelijke criminaliteit in Brabant.

Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen

Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden

De Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden bestaat uit:

H. van Bavel, O.Praem., *archivaris van de abdij van Berne te Heeswijk en lid van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

prof.dr. A.-J.A. Bijsterveld, *bijzonder hoogleraar 'Cultuur in Brabant' aan de Universiteit Tilburg*

dr. L.C. Van Dyck, O.Praem., *archivaris van de abdij van Tongerlo en vice-preses van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

lic. H. Janssens, O.Praem., *archivaris van de abdij van Averbode en secretaris van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

dr. S. van de Perre, *lector Sociale Hogeschool K.V.M.W. Gent, onderzoeker F.W.O./K.U.Brussel; research fellow Centrum voor Fiscale Geschiedenis, EHSAL, Brussel*

lic. L. Vienne, O.Praem., *archivaris van de abdij van Postel en pastoor van Arendonk.*

De Werkgroep organiseert jaarlijks, afwisselend in Vlaanderen en Nederland, een thematische contactdag voor belangstellenden. Tot nog toe vonden plaats:

Eerste contactdag, zaterdag 20 april 1991, Abdij van Averbode
Norbert van Gennep en de premonstratenzerorde in de Nederlanden

Tweede contactdag, zaterdag 9 mei 1992, Abdij van Berne te Heeswijk
De premonstratenzerorde in de Nederlanden. Bronnen en brongebruik

Derde contactdag, zaterdag 15 mei 1993, Abdij van Tongerlo
Ideaal en werkelijkheid. Stichtingsplaatsen en ontginningsactiviteiten van premonstratenzers in de Nederlanden

Vierde contactdag, zaterdag 7 mei 1994, klooster Sint-Catharinadal te Oosterhout
Vrouwen in de premonstratenzerorde

Vijfde contactdag, zaterdag 29 april 1995, Abdij van Postel

De stadshoven van de premonstratenzerabdijen in de Nederlanden: refuge, overslagplaats en stedelijke residentie

Zesde contactdag, zaterdag 27 april 1996, Abdij van Middelburg

Abdij en stad

Zevende contactdag, zaterdag 26 april 1997, Abdij van 't Park

Norbertijnen in de politiek

Achtste contactdag, zaterdag 16 mei 1998, Abdij van Rolduc

Omgang met norbertijner heiligen. Achtergronden en vormgeving van de heiligenverering in de orde van Prémontré

Negende contactdag, zaterdag 8 mei 1999, Ninove

Middeleeuwse premonstratenzer kerken

Tiende contactdag, zaterdag 13 mei 2000, Fryske Akademy te Leeuwarden

Norbertijnen in Westlauwers Friesland

Elfde contactdag, zaterdag 28 april 2001, Abdij van Grimbergen

Norbertijnen en Wetenschap

Twaalfde contactdag, zaterdag 20 april 2002, Stadsherberg de Mol te Delft

Hospitalitas en de aanwezigheid van leken in de middeleeuwse premonstratenzer kloosters

Dertiende contactdag, zaterdag 24 mei 2003, Abdij van Averbode

De Norbertijnen en de Barok in de Nederlanden

Veertiende contactdag, zaterdag 8 mei 2004, Landgoed Mariënwaerdt

Norbertijner Abdij-economie en Landschap

Vijftiende contactdag, zaterdag 16 april 2005, Abdij van Tongerlo

Norbertijnen en Zielzorg

Voor inlichtingen, suggesties of opmerkingen kan men terecht bij:
H. Janssens, Abdij van Averbode, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode,
h.janssens@abdi Javierbode.be

Lijst der illustraties

Jaap van Moolenbroek. <i>Een pastoraal offensief in Antwerpen. Norbertus, de volgelingen van Tanchelm, en de stichting van het Sint-Michielsklooster in 1124</i>		7-24
Kaart 1	Antwerpen in de twaalfde eeuw	14
Bart Minnen. <i>De komst van de norbertijnen in de plattelandsparochies van de dekenijen Leuven en Zoutleeuw (Belgisch Oost-Brabant), ca. 1140-1300</i>		25-45
Tabel 1	Plattelandsparochies van norbertijnen in Oost-Brabant rond 1300	30
Kaart 2	Parochies in de dekenijen Leuven en Zoutleeuw waar norbertijnen voor 1300 het patronaatsrecht, geheel of gedeeltelijk, verwierven	31
Tabel 2	Aantal parochies van premonstratenzers en augustijner koorheren per dekenij rond 1300	32
Tabel 3	Plattelandsparochies van reguliere kanunniken (1300) gerangschikt volgens aantal zielen (1437)	33
Tabel 4	Aantal zielen (1437) in de plattelandsparochies rond 1300 onder de hoede van norbertijnen	34
Maarten F. Van Dijck. <i>Botsende belangen. De zielzorg in enkele Norbertijnenparochies in het Hageland gedurende de zeventiende en achttiende eeuw</i>		69-89
Kaart 3	Land van Aarschot, Rotselaar en Wezemaal	72
Tabel 5	Recruteringsgebied novicen van verschillende abdijen	77
Tabel 6	Sociale afkomst novicen norbertijner abdij van het Park te Heverlee (1550-1800)	77
Afb. 1	Vlag van de Jonge Sint-Sebastiaansgilde Betekom (16de of 17de eeuw)	80

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Jaap van Moolenbroek. <i>Een pastoraal offensief in Antwerpen. Norbertus, de volgelingen van Tanchelm, en de stichting van het Sint-Michielsklooster in 1124</i>	7
Bart Minnen. <i>De komst van de norbertijnen in de plattelandsparochies van de dekenijen Leuven en Zoutleeuw (Belgisch Oost-Brabant), ca. 1140-1300</i>	25
Frans Hoppenbrouwers. <i>Leeuw en lam in de parochie. De Syntagma Pastorale van Augustinus Wichmans (1641/42)</i>	47
Maarten F. Van Dijk. <i>Botsende belangen. De zielzorg in enkele Norbertijnenparochies in het Hageland gedurende de zeventiende en achttiende eeuw</i>	69
Curricula van de sprekers	91
Deelnemerslijst	93
Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden	97
Lijst der illustraties	99
Inhoudsopgave	101